

Kulturhistorisk inventering

STORA TUNA KYRKOÅRD

Stora Tuna socken, Borlänge kommun

Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2022:11

Kulturhistorisk inventering

STORA TUNA KYRKOÅRD

Stora Tuna socken, Borlänge kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2022:11

Författare
Linnea Skog

Omslag: Kyrkogården från söder.

Fotografier: Om inget annat anges: Linnea Skog, Hedvig Mol, Lars Jönnes, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet 12014/00618. Gravkartorna kommer från Stora Tuna pastorat.

© Dalarnas museum 2022

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2023

INNEHÅLL

Inledning	7
Kyrkogården idag	16
Kulturhistoriska sammanhang	27
Historisk kronologi	28
Sockenbeskrivning och historik	32
Kyrkogårdshistoria	44
Kulturhistoriska värden	84
Övergripande värden	84
Källor	86

Bilaga 1 – Områdesbeskrivningar

Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, område 1

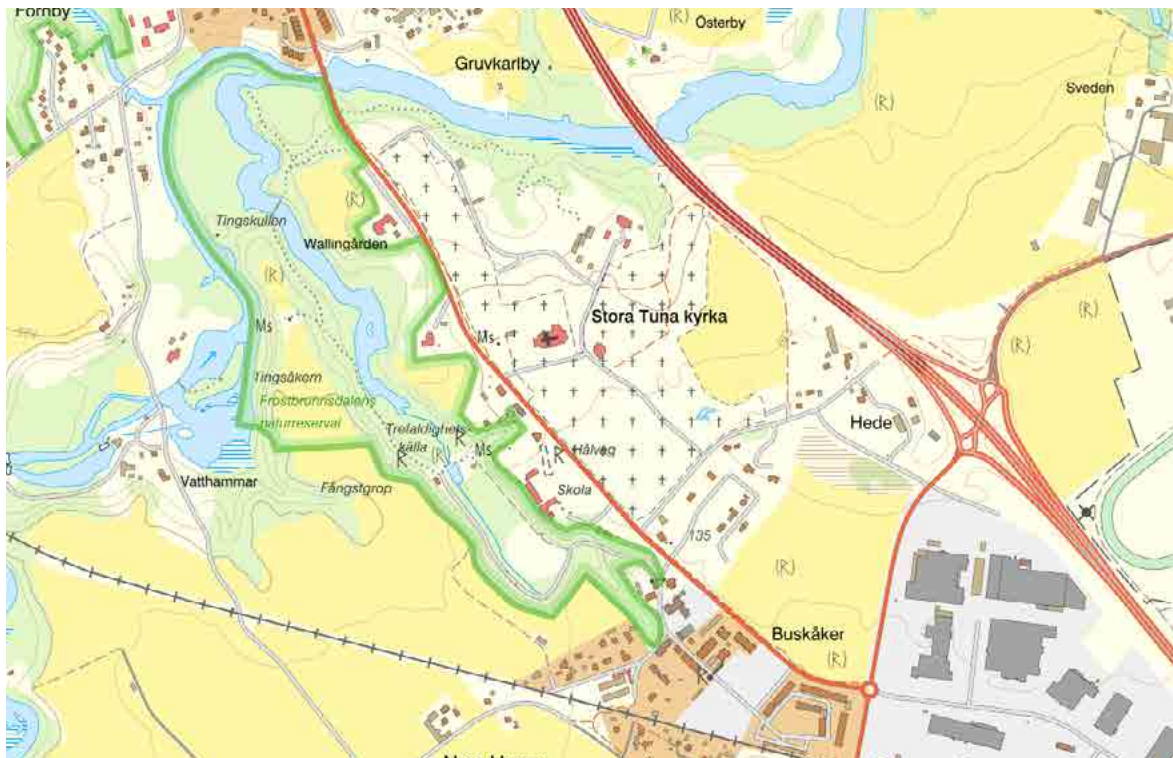
Bilaga 3 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, område 2

Bilaga 4 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, område 3

Bilaga 5 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, allmänna varv

Bilaga 6 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, område 4

Bilaga 7 - Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, område 5

Ovan: Sockencentrats läge i förhållande till Borlänge och Dalälven. Sockencentrummet är beläget i den sydvästra delen av nuvarande Stora Tuna socken.

Nedan: Kyrkogården i Stora Tuna sockencentrum.

INLEDNING

Bakgrund

Behovet av en kulturhistorisk inventering utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar efterlämnas till församlingarna. När de tas bort riskerar de att lämna luckor i kyrkogårdens helhetsmiljö och kulturhistoriska värden kan gå förlorade. Dalarnas museum har på uppdrag av Stora Tuna och Torsångs pastorat genomfört en inventering av Stora Tuna kyrkogård. Inventeringen utfördes under 2022.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilka sätt Stora Tuna kyrkogård samt dess olika beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av kyrkogården och dess kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, vilka som kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för begravningsplatsen. Bedömningar och riktlinjer ska ses som färskvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på kyrkogården i dag. Därefter följer en historik som beskriver bygdens och kyrkogårdens förflutna, samt sammanfattande kulturhistoriska värderingar.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera kyrkogården och dess gravvårdar. Detta skedde under sommaren 2022. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande Stora Tuna kyrkogård vid Landsarkivet i Uppsala. Arbetet har även innefattat litteraturstudier om Stora Tunabygden, samt bearbetning av föregående kulturhistoriska inventeringar genomförda av 1994 av Dalarnas museum genom Lisskulla Werkmäster. Efterforskningen resulterade i kapitlet *Kulturhistoriska sammanhang*.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete

samt historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess. Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Lagskydd

Kulturmiljölagen skyddar helheten på en begravningsplats. I vården av en begravningsplats ska dess betydelse som en del av kulturmiljön beaktas. Begravningsplatsen som helhet ska vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

Skyddet av begravningsplatser omfattar tillståndsplikt för rivning eller väsentlig ändring av en så kallad *fast anordning*. Enligt Riksantikvarieämbetet bör återlämnade gravvårdar räknas som fast anordning, och skyddas därmed av tillståndsplikten enligt kulturmiljölagen. Är gravvårdarna belägna på ursprunglig plats ska de inte föras upp på inventarieförteckningen. Återlämnade gravvårdar som inte står kvar på ursprungliga plats, exempelvis lösa järnhällar, skall emellertid föras upp på inventarieförteckningen.

I begravningslagen står det att återlämnade gravanordningar med kulturhistoriskt värde om möjligt ska lämnas kvar på begravningsplatsen. Det innebär indirekt att gravstenarna övergår till att bli fast anordning på kyrkogård och skyddade enligt lag. Dalarnas museum har som uppgift att bedöma gravstenarnas kulturhistoriska värde. Riksantikvarieämbetet är mycket tydlig i sin vägledning om att förhandsbeslut i form av utpekande eller gallring i ett kunskapsunderlag inte är möjligt. Det är alltså inte lämpligt att utgå ifrån någonting annat än just kulturhistoriskt värde vid framtagande av en inventering. I vilken mån en gravvård besitter sådana värden att den ska sparas kan enbart avgöras av Länsstyrelsen.

Värderingsmodell

Gravvårdar återspeglar berättelser om det förflutna, om människor och livsöden, om bygden, dess samhällsstruktur och näringsfång. De är tillgängliga och kan utgöra pedagogiska verktyg i berättelsen om samhällets och socknens historia. Kulturhistoriska sammanhang är grundläggande för värdering av helhetsmiljö, områden och gravvårdar. Dalarnas museum tillgodoser både lokalhistoriska förutsättningar och allmänna ideal vid kulturhistoriska kyrkogårds-

inventeringar. Alla gravvårdar bedöms som solitärer och i kontext området där de finns. Dalarnas museum studerar elva olika egenskaper vid kulturhistorisk värdering av gravvårdar. Gravvårdar som bär en eller flera av egenskaperna tillskrivs högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde.

Egenskaperna är:

- Del av utpekad områdeskaraktär
- Gårdsnamn
- Inskription
- Lokal företeelse
- Lokal historia
- Material och hantverk
- Ovanlig
- Personhistoria
- Särskilda kvaliteter
- Tidiga gravvårdar
- Titel

Flygbild över Stora Tuna kyrkogård, från lantmäteriet. Kyrkogårdens stora utbredningsområde syns tydligt. Prästgården är placerad norr om kyrkobyggnaden och kopplas ihop via en lång allé.

Varje gravvård bedöms individuellt och i relation till sin kontext på kyrkogården samt till dess historik. Gravvårdar som bedöms ha högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde är dokumenterade individuellt i medföljande bilagor.

Del av utpekad områdeskaraktär

Gravvårdarnas skala, form, material och placering skapar silhuetter, linjer och rum på kyrkogården. En gravvård samverkar tillsammans med andra gravvårdar, kvartersindelning, gångar och vegetation till olika områdeskaraktärer på kyrkogården. Karaktären kan vara resultat av lång kontinuitet, av nöd eller av arkitektoniska ambitioner och den kan vara mer eller mindre färgad av tidens rådande kyrkogårdsideal. Gravvårdar som tillskrivs denna egenskap står i områden som präglar delar av kyrkogården. Tillsammans är de av betydelse för helheten, men inte nödvändigtvis i sin enskildhet.

Gårdsnamn

Med gårdsnamn menas det namn som står före förnamnet, exempelvis Grudd Anders. Gårdsnamnen kan vara lokala eller allmänt förekommande. Vissa gårdsnamn säger något om gårdens läge eller utveckling, så som Backens eller Nygårds. En del gårdsnamn har bildats utifrån gårdens näringar så som Svarvar eller Snickar. Genom gårdsnamnen kan gravvårdar alltså knytas till gårdar och näringar. Under 1900-talets första hälft kom en rad förordningar gällande personnamn och 1963 infördes en ny namnlag, vilket bidragit till ett allmänt minskat användande av gårdsnamn. Trots detta är gårdsnamnstraditionen, i vissa bygder, fortfarande levande och en viktig byggsten i sociala identiteter. Bruket av gårdsnamn på gravvårdar är och har varit olika frekvent förekommande runtom i Dalarna.

Inskription

Gravvårdar med inskriptioner som berättar något om den avlidnes liv eller om vilka som rest gravvården är kulturhistoriskt värdefulla. Detta gäller även gravvårdar med anonyma inskriptioner som "MOR" och "FAR". De senare finns, nästan uteslutande, i de allmänna varven och representerar det lägre samhällsskiktet som sällan representeras i skriven historia.

Lokal historia

Gravvårdar som relaterar till specifika händelser eller skeenden som berört socknen, exempelvis gravvårdar över större dödsolyckor med flera döda eller epidemier som drabbat bygden speglar lokal historia. Gravvårdar som relaterar till platsens kulturhistoriska sammanhang, till exempel betydande näringsliv eller hantverkstraditioner, är av kulturhistoriskt värde.

Material och hantverk

Bruket av träkors och gravbrädor har lång historia. Trä var det allra vanligaste

materialet i gravvårdar fram till och med 1800-talet. Mer beständiga material som sten och järn var kostsamt och få förunnat. I och med 1900-talets allmänt ökade välstånd blev gravvårdar av sten vanligast och användningen av trä i gravvårdar reducerades till de allmänna varven. Gravvårdar och omgärning- ar av smidesjärn eller gjutjärn speglar lokal råvarutillgång, hantverkstradition och tidig industrihistoria. Gravvårdar av järn är ofta, till skillnad från grav- vårdar av trä, av hög ålder. Lokala material och lokalt hantverk i gravvårdar kan bidra till ökad förståelse för traktens eller närområdets råvarutillgångar, hantverkstraditioner, näringsgrenar eller särskilda gravvårdstillverkares upp- finningsrikedom. Dessa gravvårdar hjälper oss placera kyrkogården i ett lokalt sammanhang. De kan berätta om kända eller okända utövare och inte minst om materialet och hantverket i sig. I Dalarna finns en rad lokala stensorter som har använts i gravvårdar. Exempelvis porfyr och garbergsgranit från Älv- dalen, kalksten från Rättvik och Boda, sandsten från Orsa, lokala graniter som grå Igelbergsgranit och blå granit från Leksand, röd granit från Sollerön och svart granit från Mockfjärd. De har använts nära respektive utvinningsplats

Familjegravar inom kvarter L, utvidgat 1912. Innan området blev kyrkogård användes området för plan- teringsgillet trädgård.

och med viss spridning i övriga Dalarna. Sand- eller grusgravar var mycket vanliga från 1800-talets senare del och ett stycke in på 1900-talet. De har i ursprungligt utförande huggna kantstenar kring en bädd av sand eller grus som på sina håll mönsterkrattas traditionsenligt. Kompletta sandgravar, men även fragmentariskt bevarade sandgravar är kulturhistoriskt värdefulla.

Ovanlig

Utifrån den kunskap som Dalarnas museum idag har om gravvårdar är det möjligt att bedöma vad som är en ovanlig gravvård i ett visst geografiskt område. Gravvårdar som, till form eller material, uppenbart avviker från resterande gravvårdar på kyrkogården och i närområdet tillskrivs kulturhistoriskt värde.

Personhistoria

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar utgör viloplats för en person som tillhör det kollektiva minnet eller historieskrivningen. Det kan röra sig om starka personligheter, personer som bidragit till samhällsutveckling eller kulturlivet. Det är viktigt att inte glömma bort kvinnor, barn eller andra personer och grupper som hittills varit mindre synliga i historieskrivningen.

Särskilda kvaliteter

Gravvårdar med omsorgsfull utformning och bearbetning kan ha starka konstnärliga uttryck och hantverksmässiga kvaliteter. Upphovsmannen kan vara en konstnär eller hantverkare av lokal eller nationell betydelse. Det kan röra sig om gravvårdar av exklusiva material, påkostade arbeten, bildkonstmotiv, karaktäristiska typsnitt, infällda material eller ornament – såväl som förhållandevis enkla gravvårdar uppförda utifrån en estetisk grundtanke där form, material, bearbetning och typsnitt samverkar till en sammanhållen helhet.

Tidiga gravvårdar

De flesta av Dalarnas kyrkogårdar är månghundraåriga, men gravvårdsbestånden är sällan av samma höga ålder eftersom omläggningar med borttagande av äldre gravvårdar varit mycket vanliga kring sekelskiftet 1900. Enstaka kyrkogårdar har undgått senare omläggningar. Vad som bedöms vara en tidig gravvård står i relation till tiden för kyrkogårdens anläggande eller till tiden för omfattande omläggningar, omgestaltningar och utvidgningar av kyrkogården. Tidiga gravvårdar är de som rests kort efter stora omläggningar eller utvidgningar. De ger möjlighet att utläsa kyrkogårdens utveckling och är av kulturhistoriskt värde.

Titel

Gravvårdar med titlar berättar om socknens näringsfång, yrken och samhällsstruktur och är kulturhistoriskt värdefulla. Genom att sätta samman titlar med andra parametrar som utseende, material och storlekar på gravvårdar ges inblick i vilka levnadsvillkor som varit rådande inom olika yrkesgrupper på platsen historiskt.

Karta över Stora Tuna kyrkogård 2022. Källa: Stora Tuna församling.

KYRKOGÅRDEN IDAG

Följande kapitel består av karaktäriseringar av Stora Tuna kyrkogård som anläggningarna såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningarna och deras olika beståndsdelar. Värderingar av anläggningarna och deras gravvårdar behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

Vy mot gravkapellet från 1800-talet och familjegravarna inom område K. Den medeltida bogårdsmuren gick troligtvis i anslutning till där kapellet står idag.

Stora Tuna kyrkogård

Översikt och topografi

Stora Tuna kyrka och kyrkogård ligger på Tunaslätten 6 km söder om Borlänge centrum. Stora Tuna socken ingår sedan 1971 i Borlänge kommun och sedan 2016 i Stora Tuna distrikt. Socknen består av bördig slättbygd och höglänta skogsbygder. Strax norr om kyrkan rinner Tunaån och den gamla landsvägen löper i direkt anslutning till kyrkogården. Stora Tuna ligger i det mest fornlämningsrika området längs med Dalälvens lopp. Kyrkoplatsen i Tuna skall ha varit helig mark sedan heden tid då platsen var tillägnad Frej och socknen nämns i text första gången 1325. Den nuvarande kyrkobyggnaden började byggas under 1400-talet och invigdes 1469 på platsen för en äldre gråstenskyrka. Kyrkogården närmast kyrkan är medeltida och idag inhägnad av en stenmur uppförd under 1800-talet. Kyrkan är en av landets största landsortskyrkor och rymmer 700 personer. Den nuvarande kyrkogården är mellan 17 och 20 hektar stor och utvidgad under flera tillfällen under 1900-talet. Stora Tuna prostgård är belägen ca 200 meter nordost om kyrkan och sammanbunden med denna genom en planterad allé. Den omfattar boningshus och två flyglar; söder om kyrkoherdebostället ligger kyrkogårdsförvaltningens byggnader, uppförda under 1970-talet. Kyrkan och den äldsta medeltida delen av kyrkogården ligger på fastigheten ”Tuna Prostgård 1:3”, Prästgården (församlingsdelen) på ”Tuna Prostgård 1:4”. De båda fastigheterna omgärdas av ”Tuna Prostgård 1:9” som

inkludera kyrkogården, en skogsdel i norr och gräsmark i öster.

Skötselstation på Stora Tuna kyrkogård.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan är byggd på en äldre gråstenskyrka från 1200-talet och invigdes 1469. Tornet tillkom senare under 1500-talet och har varit täckt med tre olika spiror sedan dess. Kyrkobyggnaden är en treskeppig hallkyrka i sengotisk stil och fick sitt nuvarande utseende redan under 1400-talet. Byggnaden var ursprungligen oputsad med murverk av gråsten och inslag av tegel. Tornet tillkom i mitten på 1500-talet, men det brann i början av 1600-talet och ett ny uppfördes. Under 1600-talet genomfördes en del förändringar invändigt men även fönsteröppningarna utvidgades. Långhuset var ursprungligen täckt med ett spåntak. I norr finns en sakristia som byggdes 1717-1719 av gråsten från den rivna kyrkogårdsmuren.

Gravkapell, f.d. bårhus

Intill kyrkans huvudentré ligger ett putsat bårhus uppfört under 1860-talet på platsen för ett äldre benhus.

Kyrkogårdsmur och ingångar

Den äldsta delen av kyrkogården omgärdas av en gråstensmur och ett gjutet järnstaket. I norr löper en låg kallmur av kluven gråsten och på övriga sidor ett gjutet järnstaket på gråstensgrund. Ingångarna har järngrindar upphängda på stolpar av gjutjärn. Den första större utvidgningen skedde 1912 och den

delen omgärdas av ett järnstaket. Två ingångar leder från parkeringsplatsen in till den här delen, den ena med en dubbelgrind i järn, den andra utan grind. Utvidgningen mot söder är omgärdad av ett järnstaket med stenstolpar vid ingångarna. På västra sidan, mot landsvägen, placerades huvudentrén till den nya delen som en parallell till den nyligen uppförda kyrkskolans infart. Även mot den gamla kyrkogården placerades en öppning som en parallell mot dess ingången åt söder. Kyrkogårdens södra del avgränsas i norr och öster av alléer. Utvidgningen mot norr avgränsas av en granhäck. Mellan landsvägen och den norra utvidgningen löper en låg kallmurad stenmur med lågväxande växter ovanpå. Längs den norra muren finns två ingångar flankerade av stenpelare som tidigare hållit dubbelgrindar. Vid den av norra kyrkogården som kallas kyrkan kragar muren ut och här finns också tre mindre ingångar med stenpelare och järngrindar.

Gångar och plan

Kyrkogården genomskärs av ett rätvinkligt system av asfalterade gångar, förutom på området utvidgat under 1970-talet där gångsystemet har en organisk mjuk dragning. Även på kyrkogårdens äldsta del är gångvägarna raka och asfalterade. Två mindre bilvägar delar kyrkogården. Mellan den östra och södra delen går Prostgårdsallén och mellan södra kyrkogården och området runt kyrkan går Kyrkogårdsvägen. Längs med Tunavägen ligger en gång- och cykelväg.

Bänkar, skötselstationer och belysning

På kyrkogården finns ett 40-tal parkbänkar utplacerade under sommarhalvåret. På kyrkogården finns också 24 skötselstationer. På ungefär lika många ställen finns det vatten i form av tappkran eller dammar där man kan fylla en kanna. Längs med Prostgårdsallén står låga belysningsstolpar från Hedévägen ner till Prostgården. I allén mellan kyrkområdet och södra delen av kyrkogården står tre höga belysningsstolpar. Kyrkvallen är belyst med fem lyktstolpar. Runt gravkapellet med tillhörande parkering finns 27 lyktstolpar. Parkeringen intill ekonomibyggnaderna är också väl upplyst, däremot finns ingen belysning på kyrkogården.

Växtlighet

Stora Tuna kyrkogård har en mycket tydligt grön karaktär med stor rumslik uppdelning med stora träd och höga gårdsomgärdande häckar. Häckarna består både av gran, måbär och liguster. Kyrkogårdens vanligaste trädsort är lind med 162 träd, följt av björk med 153 träd. Av lindarna är övervägande del parklindar men här förekommer också bohuslindar, en ovanlig sort för aktuell klimatzon och skogslind. Lindar var karaktäristiska för kyrkogårdar anlagda under 1800-talet men tillkom på Stora Tuna ett halvt sekel senare. Den klassicistiska stilen med raka alléer fortsatte användas vid utvidgningarna av kyrko-

Inom område M - Terrassen avslutas terrasseringarna av en damm. Förutom det dekorativa elementet används dammen till att fylla gravvaser och vattenkannor.

Ingången på kyrkans södra sida är en av huvudingångarna på den gamla kyrkogården och har använts sedan medeltiden.

Lilla varvet inom kvarter M i förgrunden och modernismens raka rygghäckar inom det stora området utvidgat 1941 som sträcker ut sig bortanför. Strukturen med rygghäckarna är typisk för tidsperioden.

gården även under 1900-talet, ända fram till utvidgningen under 1970-talet.

Dammar och bevattningssystem

Stora Tuna kyrkogård förses med vatten från Tunaån via två pumphus, ett för det södra området och ett för det norra. Kyrkogården har flera dekorativa dammsystem, förlagda över hela kyrkogården. Inom kvarter L finns en trekantig damm intill askgravlunden. Den är klädd med sten från gamla gravvårdar som sågats till plattor. I förgreningen mellan områdena A, B, C och D finns en åttakantig damm. Den är klädd med kopparplåt. I det område som kallas för Kyrkan, kvarter T, finns en rektangulär damm, klädd med sten. Nedanför området Terrassen, inom kvarter M, finns en damm som har formen av en kvarts cirkel. Det största vattensystemet ligger inom det östra området, kvarter D, och är i formen av en duva. Vattnet från dammen rinner vidare i ett öppet betongdike till en mindre damm. Inom kvarter D finns också en mindre rund damm som kallas Fågeldammen. I minneslunden finns ytterligare en damm som sommartid har hållare för gravvaser i vattnet och vintertid är täckt av ett lock varpå det finns möjlighet att ställa ljus. Samtliga dammar används för att fylla vatenkannor och gravvaser.

Särskilt framträdande karaktärsdrag

Stora Tuna kyrkogård har medeltida anor och samtliga utvidgningsetapper har skett med mycket hög arkitektonisk omsorg. Kyrkogården är uppbyggd med rum i rummen där rummen Terrassen, Kyrkan, Zickzacken och de allmänna varven från 1900-talets mitt utmärker sig särskilt. Växtligheten är en del av varje utvidgnings arkitektoniska helhet. Utformningen av gravvårdar inom olika delar av samtliga kvarter har genom samtliga utvidgningsperioder varit hårt styrd och strukturerna är i mycket stor utsträckning bevarade.

Björkgången som sträcker sig utmed kvarter h, d och b utvidgades under 1936. Den största skillnaden mellan områden uppförda före modernismens intåg med områden uppförda efter är främst höjden på rygghäckarna samt att det inom gårdarna helt saknas häckar.

Zickzacken som ligger inom området utvidgat under 1970-talet.

Monumentet Bruten våg från 1996, till minne av offren i Estoniakatastrofen 1994.

Värdebärare Norra delen

- Siktlinjen i nord-sydlig riktning med sina stora lindar och mötespunkter i gångarnas mittpunkter.
- Skillnader i utformning av gravvårdar inom kvarterens olika delar.
- Västra sidans mur med tillhörande grindar.
- Arkitektoniska rum i rummen, såsom Kyrkan, Terrassen och Muren.
- Dammar i området Kyrkan och i området Terrassen.
- Öppna gårdar med omgärnings- och rygghäckar enligt modernistiskt system.

Värdebärare Gamla kyrkogården och "Spanskan".

- Gravvårdarnas mycket täta placering med ett mycket stort antal sandgravar söder om kyrkan och utmed områdets ytterkanter.
- Prästgravarna, samlade utmed östra kanten.
- Strukturen med familjegravar och allmännt varv, med betoning på kvarvarande gravvårdar från varvet.
- Omgärkning, kallmur och staket.
- Ekar från 1600-talet inom område K och björkar inom område L.
- Gravkapellet i klassicistisk stil.

Värdebärare Södra delen

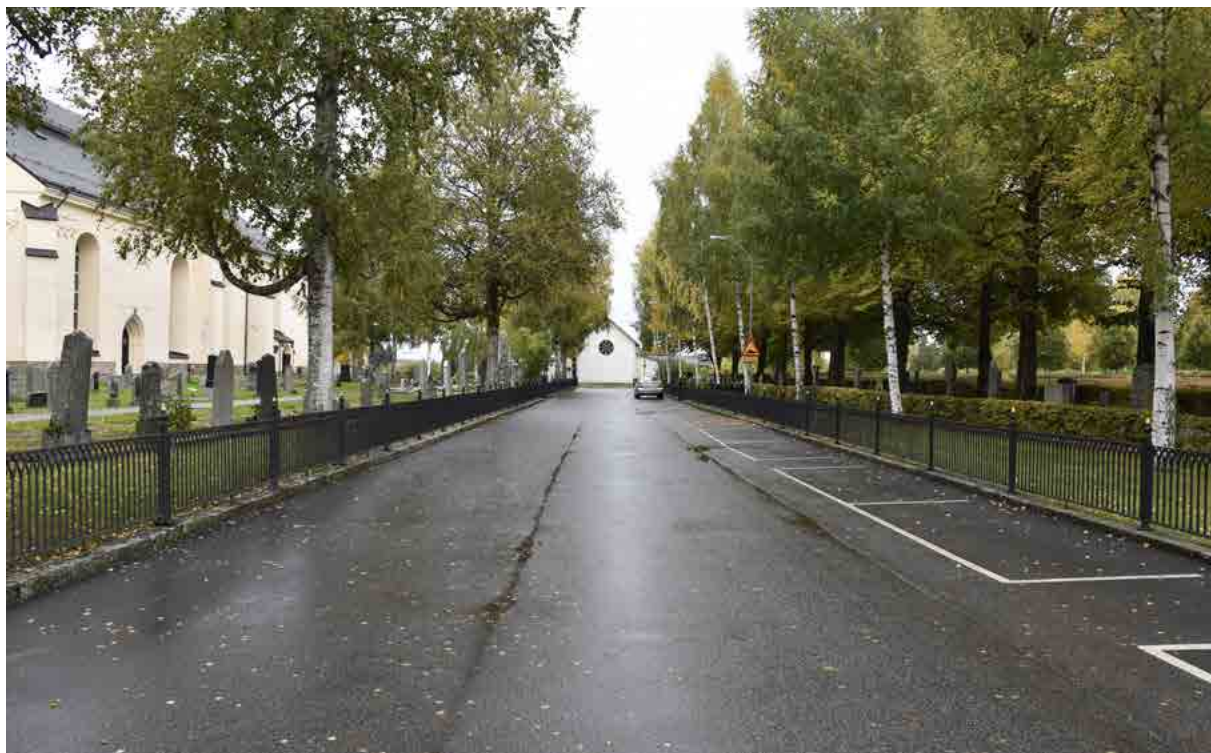
- Skillnader i utformning av gravvårdar inom kvarterens olika delar.
- Strukturen med familjegravar i områdets utkanter och enskilda gravar inom gårdarnas mitt.
- Öppna gårdar med höga omgärningshäckar. Allé med lindar och höga häckar som omgärdar öppna gårdar. Häckarna är höga inom området från 1919 medan de minskar i höjd inom områdena från 1926 och 1936.

Värdebärare Östra delen

- Arkitektoniska rum i rummen, såsom Zickzacken, Åkerrutan och Gunnarsson rutan.
- Dammsystem i form av Duvan och Fågeldammen.
- Det mjukt utformade gångsystemet som visar på att området är yngre än resten av kyrkogården.
- Estoniamonumentet.

Häckstrukturen i "långhuset" i området Kyrkan från utvidgningen 1946. Gravvårdarna är antingen bredlåga eller i form av liggande hällar.

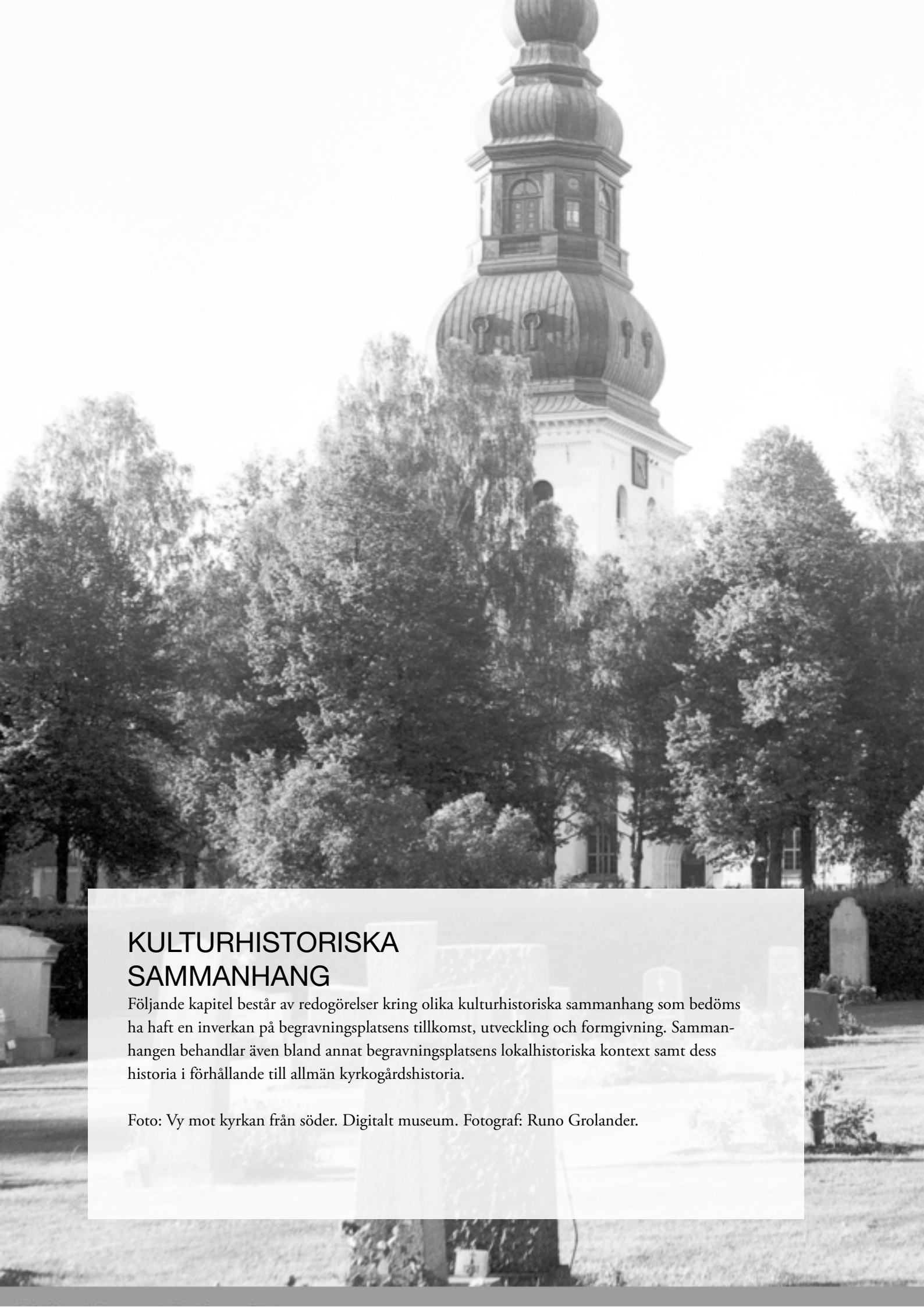
Gamla kyrkogården, kvarter K, och andra utvidgningen från 1919 delas av en mindre väg. Vägen leder till prästgården, kapellet och östra området.

Trappa i området Terrassen från 1946. Utformningen använde sig på ett naturligt sätt av höjdskillnader på platsen.

Gravkapellet från 2010 står på platsen för Svenssongården, som var bostad åt kyrkoherdeboställets arrendator. Huvudbyggnaden revs under 1970-talet.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på begravningsplatsens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar även bland annat begravningsplatsens lokalhistoriska kontext samt dess historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Foto: Vy mot kyrkan från söder. Digitalt museum. Fotograf: Runo Grolander.

HISTORISK KRONOLOGI - KYRKOGÅRDEN

<i>Tid</i>	<i>Händelse</i>
1200-tal	En mindre, rektangulär, kyrkobyggnad av gråsten uppförs. Dess grundmurar har till viss del påträffats under den nuvarande kyrkan.
1325	Socknen omnämns i skrift för första gången.
1358	Kyrkbacken vid Stora Tuna blev mötesplats för "Tuna Ting". Medeltida källor anger också platsen för en kungsgård.
1400-talets mitt	Nuvarande kyrka börjar byggas, en treskeppig hallkyrka av gråsten och tegel.
1469	Kyrkan invigs.
1591	Uppgifter finns om att tornet står på sin nuvarande plats. Klockorna hängde tidigare i en fristående klockstapel vars placering inte är känd idag.
1591	Tornspiran brinner ner.
1623	"Kyrkiobalckarne" dvs omgärdningen består av gråsten och tegel med tjärat spåntak.
1683	Amsbergs kapell byggs. Altarskåp och predikstol kommer ursprungligen från Stora Tuna kyrka.
1700-talets början	Samtliga portar i kyrkogårdsmuren ersätts med nya.
1717-19	Den norra muren rivs och stenen används för att bygga sakristian.
1722	Sockenstugan uppförs vid kyrkogårdens sydvästra hörn.
1725	Delar av kyrkogårdsmuren putsas och avfärgas i vitt. Ett bårhus uppförs.
1728	Uppgift om att portarna är målade med ljus och grön linoljefärg. De har också färister för att hålla djur ute från kyrkogården.
1743	Namnet Stora Tuna lanseras av prosten Magnus Sahlstedt i boken "Tuna Minnesdöme".
1700-talets mitt	Kyrkogården omges av en gråstensmur, 2 ¼ aln hög och 2 alnar bred. Ovanpå det stod en överdel i trä med ett tak av spån. I den södra muren finns en fördjupning som ska ha fungerat för placering av helgonfigur.
1807	Vapenhuset rivs.
1800-tal	Kyrkogården utvidgas åt norr någon gång mellan 1699 och 1838. Sahlgren nämner ingenting om någon utvidgning under hans period vilket gör att den bör ha skett närmare 1838 än 1699.
1810	Vapenhuset utanför södra långhusportalen rivs.
1862	Stora Tuna planteringsgille bildas och har sina trädgårdar där kvarter L finns idag.

Vy över kyrkan och kyrkogården från nordväst, tidigt 1900-tal. Den allmänna varvsstrukturen är tydlig med sina träkors och gravkullar. Den i dag så tydliga kyrkogårdsgräsmattan lyser med sin frånvaro. Foto: Dalarnas museums bildsamling.

1860-tal	Den gamla medeltida kyrkogårdsmuren rivs och ersätts med en låg kallmur i norr samt i övriga väderstreck ett gjutet järnstaket på gråstensgrund.
1866	Kyrkogården närmast kyrkan, dagens område K, får sin nuvarande utbredning i och med att kyrkogårdsmuren rätas ut och får en rakare sträckning. Gravkapellet uppförs på platsen för ett tidigare benhus.
1874	Stora Tuna planteringsgille ansöker om medel från församlingen till plantering av lönnar längs med staket och gångar på kyrkogården.
1881	En minnessten över Johan Olof Wallin restes på kyrkvallen, mellan planteringsgillet trädgård och område K.
1883	Kyrkorådet beslutar att gräset på kyrkogården ska "huggas" två gånger per år, första gången i juni och andra gången i juli. En hässja ställdes upp bakom gravkapellet mot kyrkomuren.
1912	Kyrkogården utvidgas åt väst. Marken tillhörde Stora Tuna kyrkoherdeboställe och omfattade 0,6050 hektar. Ritningarna togs fram av byggmästare E. A. Berglund. Området kom att kallas nya kyrkogården.
1912-1915	Muren mellan gamla kyrkogården och nya kyrkogården tas bort.
1919	Kyrkogården utvidgas åt söder efter ritningar av Sigurd Lewerentz. Omfattar område F, G, I, och J.
1926	Kyrkogården utvidgas ytterligare åt söder efter ritningar av arkitekt Edvard Dahlbäck. Omfattar område A-E.
1928	Staket i smidesjärn levereras till nya kyrkogården, ritat av Edvard Dahlbäck men tillverkat av C. H Swahn Gjuteri och mekanisk verkstad i Borlänge. Staketet stod på en huggen sockel av granit.
1931	Kyrkorådet ombeds av gravrättsinnehavare till grav nr 11 138 att flytta dasset bort från området i direkt anslutning till muren bakom deras gravplats. Man påpekar även att det är en gång upptrampad över deras gravplats och att en stege är upprest mot muren för att det ska vara möjligt att slänga skräp över muren.
1933	Grindar tillkommer mot Kyrkskolan och vid Hedvägen. Även dessa ritades av Edvard Dahlbäck.
1936	Kyrkogården utvidgas åt sydväst efter ritningar av Edvard Dahlbäck. Området omfattar D och H samt askgravplats och urnlund.
1930-tal	Tanken var att det skulle uppföras ett kapell i den utvidgning som gränsar mot Hedevägen. Men planerna överges och området kvartersindelas. I mitten anordnas en cirkelrund plantering omgiven av lindar.
1946	Kyrkogården utvidgas åt norr efter ritningar av arkitekt Elis Werner. Området omfattar kvarter M-X.
1949	Marken mellan huvudingången och huvudentrén beläggs med tuktad sten.
1953	Gång av sandsten anläggs mellan område K och område L. Gången finns kvar men är asfalterad idag. Granhäcken inom område E-J omplanteras.

1954	Beslut om fri gravskötsel för mantalsskrivna inom socknen. Från 1 januari.
1955	Beslut om omplantering av granhäck efter Tunavägen, från Buskåker till grindpartiet mitt emot kyrkskolan. Häck skulle även planteras mellan norra muren och verktygsförrådet.
1956	Stenmuren på det ”nya området” färdigställdes. Planteringar och utfyllnadsarbeten nästan färdigställda. Träd som drabbats av röta rensas ut över hela kyrkogården. Den granhäck som planterats efter Tunavägen ersätts med en ny då den tidigare ”är defekt”. Stolpar och grindar vid övre ingången från Tunavägen repareras och målas.
1957	Granhäckarna mellan entrén mot kyrkskolan och urnlunden omplanteras. Planteringarna på nya området var i full gång och förutsattes vara helt färdigställda 1958.
1960	Församlingshemmet Wallingården invigs.
1963	Kyrkorådet fattar beslut efter en kyrkogårdsbesiktning att lägga igen samtliga grusgravar inom kvarter L då deras olikformade läggning gav kyrkogården ett oroligt intryck.
1965	En gravhäll från 1800-talet flyttas från sin plats i marken vid kyrkans sakristia för att inte förstöras av rost.
1966	Från en inventeringslista går att utläsa att församlingen har 19 soffor av trä och järn, 4 större soffor av trä och tio mindre av trä. 12 vattenkanne-ställ. 15 papperskorgar av trä och 14 av nät och 2 i plåt. 5 motorgräsklippare med vält och 4 utan vält. 5 gravgrindar.
1968	Kyrkorådet ansöker om tillstånd till att ytterligare använda sig av kyrkoherdeboställets mark för utvidgning av kyrkogård.
1970-73	Kyrkogården utvidgas österut efter ritningar av Harald Thafvelin. Invigning sker i september 1973.
1970-tal	Kyrkogårdsförvaltningen får nya lokaler norr om prästgården.
1990-tal	Kyrkogården växer inte i den takt som var tänkt och delar av utvidgningen från 1970-talet läggs igen och området återgår till att vara åkermark.
1990-tal	Det dräneras runt kyrkan och samtliga asfalterade ytor får samma färg, en mörkt gråsvart. Den röda som tidigare funnits runt kyrkan försvinner. Att fortsätta använda färgad asfalt ansågs för dyrt. Rött grus vältrades dock ner i asfalten på gångarna runt kyrkan men det har med tiden försvunnit.
1995	Ett minnesmärke efter omkomna i Estonia-katastrofen avtäcks öster om kyrkan.
2006	Den första askgravplatsen tas i bruk.
2010	Ett nytt gravkapell står klart under hösten. Kapellet ritades av arkitekt Lars Olof Holmqvist.
2018	Neutralt kvarter tas i bruk
2020	Kistgravlund anläggs.

*Stora Tuna kyrka. Foto:
Dalarnas museums bildsam-
ling.*

SOCKENBESKRIVNING OCH HISTORIK

Stora Tuna kyrka har ett historiskt strategiskt läge mellan övre Dalarna och Bergslagen vilket har medfört att den under lång tid varit en knutpunkt för viktiga kommunikationsleder¹. Området är det mest fornlämningstäta området längs Dalälvens lopp och socknen omnämndes första gången 1325. Platsen blev från och med 1358 mötesplatsen för "Tuna ting" och medeltida källor nämner även en kungsgård. Stora Tuna socken omfattade under medeltiden ett betydligt större område än idag. Till dagens område hörde också Silvbergs socken, Gustafs socken samt Bäsna by i nuvarande Gagnef och Dalsby fjär-

1

Hedin, 1993

ding, det vill säga Sätters socken. Även stora delar av Aspeboda socken hörde till Tuna. Den bördiga Tunabygden utvecklades under medeltiden till Dalarnas religiösa och politiska centrum. Kyrkans konsthistoria tyder dock på att den verkliga blomstringen började under medeltidens senare del, sammanfallande med Kopparbergets och Östra Silvbergs utveckling². Stora Tuna socken delades historiskt in i Utombron och Ovanbron, belägna söder respektive norr om Tunaån-Grängshammarsån.

Tuna som maktcentrum; Tuna Ting, Tuna stift och Gustafs stad

Från 1439 finns ett domarbrev som upplyser om att laga ting det året hållits i Tuna kungsgård och från 1473 finns ytterligare ett dokument som berättar om lagmansting i konungastugan i Tuna. En senare handling visade att konungastugan och tingsgården är en och samma plats. Tingsgården ska ha legat ”hart vid kyrkan” (hart=nästan vid). En annan skrivelse säger att den är ”i Tuna kyrkoby liggandes”. Efter 1500-talets slut förekom inga uppgifter om att det fortfarande hölls ting i området. Efter att sockenstugan uppfördes 1722 hölls dock ting där. Under 1700-talet tillföll rätten till området kyrkan efter att socken inte fullföljt åtagandet med att underhålla området³.

År 1557 lät Gustav Vasa formellt dela Västerås stift. I samband med det utnämnde han prosten i Tuna till ”superintendent” över Dalarna med en biskops alla befogenheter. Tanken var också att Tuna skulle bli stiftsstad. År 1608 utfärdade Karl IX stadsprivilegier för den efter den dåvarande kronprinsen uppkallade ”Gustafs stad”. Området skulle bestå av de i anslutning belägna byarna Hesse, Hede och Buskåker. Stadsfundationsbrev skrevs vid Nyköpingshus i april 1609. Men planerna gick om intet. I och med superintendent Olaus Canuti Helsingius död 1607 drogs biskopsvärdigheten in och stadsplanerna övergavs till förmån för Falun som fick stadsrättigheter 1641⁴.

Bergsbruk, jordbruk och skogsbruk

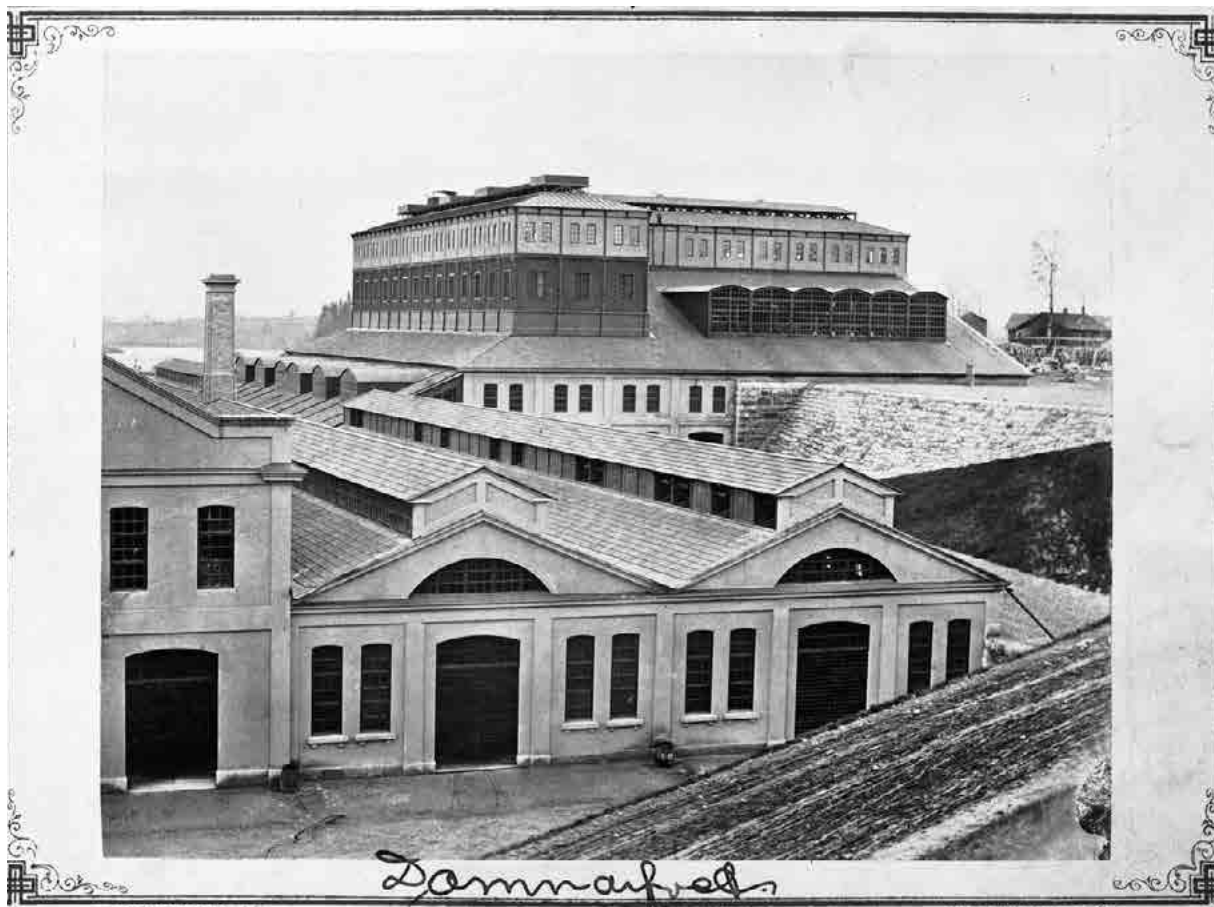
De flesta av byarna i Tunabygden har sitt ursprung i medeltiden⁵ och Tunaslätten är bland de rikaste av Dalarnas jordbruksområden. Det kuperade landskapet framträder i de stora utblickarna som flackt, men sluttar i verkligheten svagt mot älvdalgången som genomskär kommunens nordöstra del. Den västra delen av Tunaslätten karaktäriseras av ett mycket stort, sammanhängande och i hög grad öppet och hävdad betes- och odlingslandskap där bebyggelsen koncentreras till täta klungor på impediment och höjder mitt i landskapet, eller till lägen i landskapets utkanter. Denna karaktär har sannolikt varit dominerade åtminstone sedan 1600- och 1700-talen och kvarstår än idag.

2 Boethius, 1914

3 Ericson, Tunum 2017

4 Nyström, Tunum 2011

5 Hedin, 1993

Stora Kopparbergs Bergslags. Domnarvets Jernverk, färdigbyggt vid årsskiftet 1877-1878. Foto: Carl Gustaf Wittenströms arkiv/Tekniska museet.

Under dessa århundraden, när området var en utbredd bondebygd, var tillgången på jordbruksmark helt avgörande för livet på platsen. I äldre tider var odlingslandskapet uppdelat i mycket små ägothor efter en långtgående rättvisepincip där gårdens läge i byn och storlek avgjorde tegarnas läge och storlek. En normal mellanstor gård i Tunabygden kunde ha mellan 70 och 80 skiften på olika åkrar, ängar och hackslogar. Arbetet på odlingsmarken skedde inte sällan kollektivt och bystämman med sina stadgar var en viktig förhållningspunkt beträffande frågor som när sådd och skörd skulle ske. I samband med storskiftet, som i egentlig mening är den enda större jordägreformen som ägt rum i Tunabygden, sammanslogs ofta äldre ägothor till större enheter med följd att odlingslandskapet homogeniserades. För området kring kyrkan inträffade storskiftet år 1848, och allt sedan dess har landskapet förändrats och till sin karaktär blivit mer enhetligt. En mycket hög andel av jorden är emellertid fortfarande öppen och hävdad, och karaktären av rikt och öppet jordbrukslandskap kvarstår. Bygden kunde under 1800-talet anses vara relativt tätbefolkad, med en befolkning på omkring 8000 personer. Strukturerna i landskapet framgår också på Stora Tuna kyrkogård där samtliga av socknens äldre gårdar fortfarande har stora familjegravar i de äldsta kvarteren kring kyr-

kan. Andelen gravvårdar med titeln hemmansägare är hög och många släkter är ingifta med varandra och delar gravplats eller vilar i gravplatserna intill varandra.

I socknen förekom tidigt vissa industriverksamheter där bergsbruket med inriktning på järn utmärkte sig. De som arbetade med järnframställning var ofta både bönder och bergsmän, skrivna i en by som jordbrukare men med andel i en hytta på skogen. Det fanns även de som var skrivna vid sin hytta och saknade förutsättningar för att bedriva normalt jordbruk. Det förindustriella bergsbruket avtog mot 1700-talet till följd av den ökande skogsbristen⁶ och en farhåga om att ett allt för extensivt bergsbruk i Tuna skulle skada verksamheten vid Kopparberget i Falun. Skogarna i Stora Tuna socken var mycket viktiga för koppargruvans vedförsörjning och under en stor del av 1600-talet betalade Tunabönderna all sin kronoskatt med träkolsleveranser till gruvan i Falun. Det förekom också omfattande handel med ved och kol med Bergslaget där Peter Jurgens från Buskåker kan nämnas som särskilt framgångsrik. Sågverksnäringen kom att bli en annan betydelsefull verksamhet i Tunabygden, en verksamhet som bedrevs i nära anslutning till hyttor och hammare

Jordbrukslandskapet kring Stora Tuna kyrka, fotograferat från kyrktornet söderut år 1921. En mycket stor del av landskapet är fortfarande öppet när bilden tas. Här ligger idag utvidgningen från 1936 och Östra området från 1970-talet. Foto: Dalarnas museums bildsamling.

Officersmässen vid Rommehed fotograferad 1962. Dalarnas museums bildsamling.

vid mindre vattendrag. Det största sågverket var det vid Domnarvet, etablerat redan 1643⁷. Tio år senare köptes den sågen av Vedkompaniet som hade hand om virkesleveranserna till gruvan i Falun. Under 1800-talets mitt när konjunkturerna för sågat virke blev allt bättre beroende på ökad efterfrågan på den engelska marknaden uppförde bolaget en ny och betydligt större såg vid Domnarvsforsen. Denna inrymde fyra dubbla sågramar. Det färdiga virket fraktades sedan över Runn i pråmar till Korsnäs och sedan på järnväg till utskeppningshamnen i Gävle. Under mitten av 1870-talet sågades årligen mellan 300 000 och 400 000 stockar. 1886 flyttades exportsågen till bolagets anläggning i Skutskär, men Domnarvssågen blev kvar som leverantör av virke till Domnarvets järnverk och senare vid anläggningen av Kvarnsvedens pappersbruk. Verksamheten lades ner först 1920 efter att sågningen flyttat till Bysjöverken⁸.

Officerare och andra ofrälse ståndspersoner i Tunabygden

Rommehed var Dalregementets mötes- och exercisplats under åren 1796 till

7 Hällsjö, Tunum, 1966

8 Hedin, 1993

1908. Sedan 1500-talet var Tuna en samlingsplats för de så kallade dalafänikorna, infanteriförband om ett par 100 man. De något oborstade knektarna misskötte sig ofta och därför förlades deras exercismöten i samband med de ordinarie tingen i Tuna så att oreda kunde behandlas direkt⁹. I Tuna socken fanns i mitten av 1700-talet drygt 150 soldater som i fredstid var bönder. På detta vis kom indelningsverket att gripa djupt i bondesamhället. Man levde alla i ett system av ömsesidigt beroende. För att soldaterna skulle få regelbunden övning i krigsmannakonsten drog man samman dem till årligt återkommande regementsmöten. Att valet av exercisplats föll på Rommehed hänger samman med ett sådant möte i Buskåker och Hesse 1795. Invändningar mot valet av plats var bland annat bristen på vatten och bristen på skog som kunde ge skydd mot dåligt väder. I samband med mötet hade man fått generösa alkoholtillstånd och oredan det medförde gjorde att nästkommande möte flyttade ut från byn till Rommehed. Angränsande gårdar köptes upp och man lät där uppföra officersbostäder och expeditiönsbyggnader.

På Stora Tuna kyrkogård är det vanligt med titlar knutna till områdets militärhistoria, främst inom de äldsta kvarteren runt kyrkan. Här vilar överstar, fältläkare, musikfanjunkare och soldater. På kyrkogården finns också en allmän grav för soldater. I grav nummer 11 0023 vilar Henrik Wilhelm Örn, överste och chef för Dalregementet 1835 vilken bodde på Hushagen i Stora Tuna socken. Som en av de första officerarna inom den svenska armén valde han att avlägga lantmäterieexamen varav flera officerare valde att följa den banan. Flera officerare arbetade sedan med storskiftet i Stora Tuna socken. Örn var också drivande i frågan kring planteringar av björkar längs med vägar i socknen och på Rommehed.

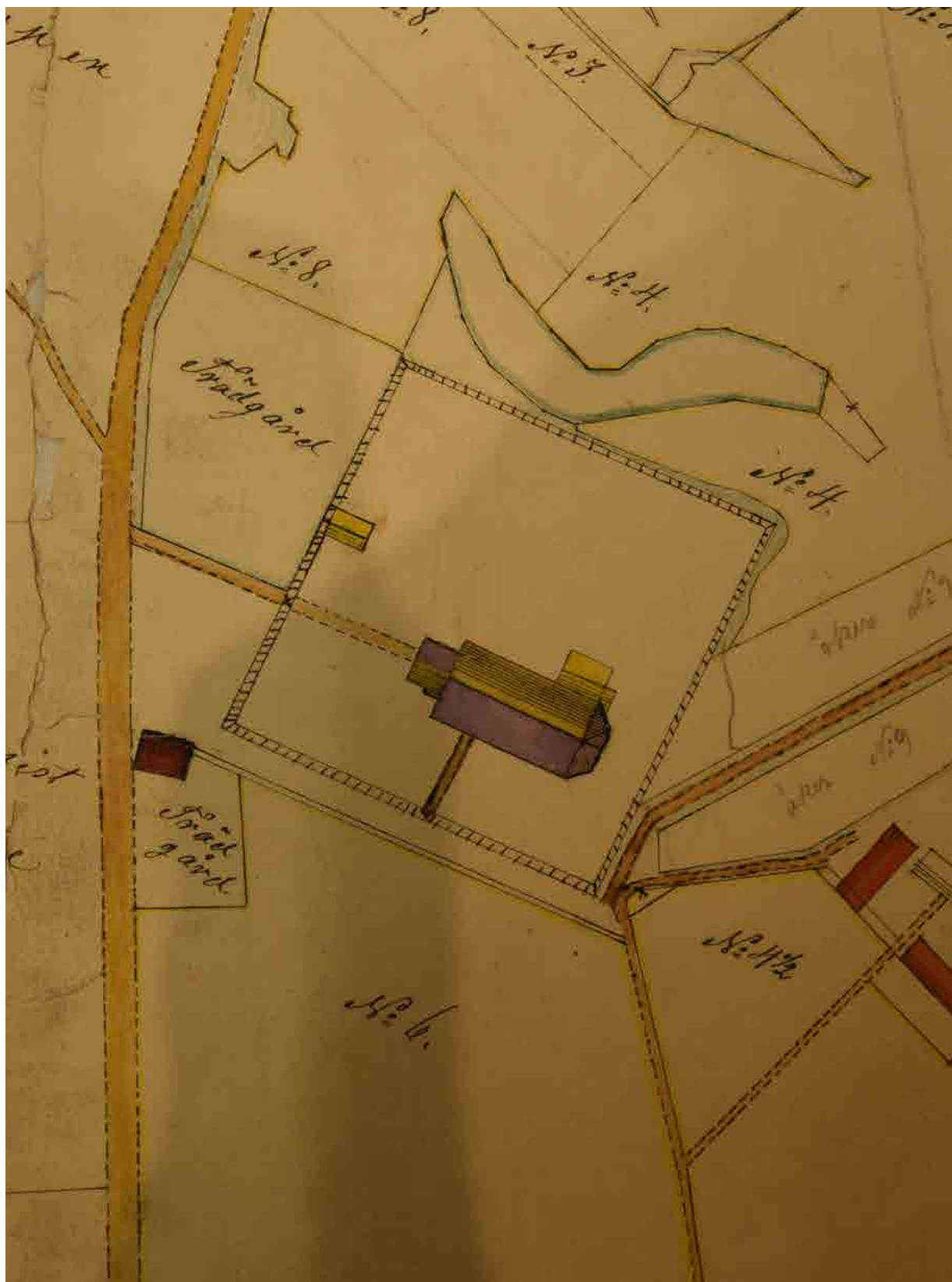
Planteringsgillet

Stora Tuna planteringsgille bildades i maj 1862. Initiativtagare var prästerna C. Fr. Pettersson och C.E. Sernander och medlemmarna hörde till det ledande skiktet bland socknens bönder. Församlingens kyrkoherde af Ekenstam upplät delar av boställsjorden vid prostgården till plantsskola, väster om kyrkogården, där kvarter L "spanskan" ligger idag (se karta på sid 38). Under 1870-talet påbörjades stora alléplanteringar i slättlandskapet på Tunaslätten. En av de första blev en björkallé mellan Bro och Åselby som sedan fortsatte med lönnar genom Gylle till Borlänge by. Kring inköpet av lönnar går det att läsa om i ett brev från 1874 i Stora Tuna kyrkoarkiv då gillet bad pastorsämbetet om medel till inköp av sagda lönnar. Lönnar inköpes också för plantering utmed kyrkogårdens staket och utmed gångarna. Gillet skriver i sitt brev att pastorsämbetet bör skynda sig innan "*kall väderlek lägger hinder i vägen därför*"¹⁰.

Under 1871 sålde gillet 2000 blomplantor, 12 000 kålplantor och 6000 kål-

9 Hedin, 1993

10 Brev till Kyrkorådet, 20 september 1874, Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Planteringsgillet hade sina trädgårdar intill Stora Tuna kyrkogård. Trädgården fick stryka på foten när kyrkogården utvidgades 1912. Karta: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

rotsplantor, allt uppodlat på prästgårdens mark. När kyrkogården skulle utvidgas i början av 1900-talet fick plantskolan lov att lägga ner då markområdet behövdes för begravningsändamål. Verksamheten stod stilla fram till 1921 då den återupptogs, dock i mycket mindre skala. Gillet upplöstes slutligen 1945 då den mångårige ordföranden Gustaf Hebert avgick. Han ligger begravd på Stora Tuna kyrkogård, i grav nummer 11 0117.

Industrisamhällets framväxt 1870-1930

Den 31 december år 1875 öppnade Bergslagens Järnvägar sträckan Falun-Ludvika, med stationer bland annat i Stora Tuna, Domnarvet och Borlänge. Senare under 1870-talet färdigställde Bergslagens Järnvägar en sammanhängande linje från Falun till Göteborg via Kil i Värmland, vilket är att betrakta som det största järnvägsprojektet i Sverige genom tiderna. Stora Tuna fick station med expeditions- och väntsal och byggnaden användes som stationshus fram till 1981 då den revs¹¹. Järnvägens ankomst till Tunabygden markerar början på en omvälvande period där många nymodigheter introducerades och livsvillkoren drastiskt förändrades för de som var bosatta i Stora Tuna socken. Även Borlänge blev en knutpunkt och är så än idag. Andelen gravvårdar med yrkestitlar såsom lokförare, stationsföreståndare och banarbetare är hög på Stora Tuna kyrkogård. I grav nr 11 0151 vilar G. W. Liljeqvist som bland annat var med som ingenjör vid anläggandet av järnvägen mellan Borlänge och Ludvika. Han arbetade som baningenjör vid Bergslagsbanan mellan 1875 och 1924. Han blev sen också ordförande i Borlänges kommunalnämnd när samhället blev köping.

Under 1870-talet anlades dessutom Domnarvets Jernverk vid Dalälven, och ett stationssamhälle som sedermera skulle bli köping och stad växte fram kring den först ensligt belägna Borlänge station. Borlänge som relativt ung industriort utvecklade heller aldrig löneutbetalningar i natura utan bedrev direkt lönearbete. Det skapade förutsättningar för en omfattande och livlig handelsmiljö under expansion under första halvan av 1900-talet¹². Handel med förnödenheter förekom också ute i socknen, bland annat vid knutpunkter såsom gästgiverier som det i Buskåker där det förekom en livlig handelsverksamhet¹³. Titeln Handlanden/Handlaren är vanlig på Stora Tuna kyrkogård, med gravvårdar allt från 1800-tal till senare tid.

Med järnvägens tillkomst och medvetna satsningar på mer rationellt jordbruk kom en tid av relativt välstånd. För utvecklingen av jordbruket spelade Stora Tuna sockenbibliotek stor roll. Dit anskaffades succesivt nyutkommen jordbrukslitteratur och olika företrädare för kyrkan samt officerare i socknen vallfärdade mellan gårdarna för att sprida nya idéer och rön om odling och djurhållning bland allmogen. Det fanns också speciella jordbruksinrättningar som reste runt och gav råd till bönderna i jordbruksfrågor, speciellt växtod-

11 Banvakt.se, 19 oktober 2022

12 Båtefallk, 2003

13 Hanspers, Tunum, 1963

ling. Efter hushållningssällskapens omorganisation 1948 ändrades titeln till jordbruksinstruktör. Hushållningssällskapen (ett i varje län) hade då typiskt 2-4 jordbruksinstruktörer, under ledning av en jordbrukskonsulent. David Eriksson arbetade som jordbruksinstruktör och ligger begravd på Stora Tuna kyrkogård i grav n:r II 3123 tillsammans med sin fru Svea sedan 1955. År 1872 bildades även en första kooperativ handelsrörelse i Tunabygden – Stora Tuna kommuns Handelsförening, vars ändamål var att köpa upp livsmedel och andra varor på parti och sälja billigt. Avsättningsmöjligheterna för jordbruksprodukter ökade överlag i samband med att järnverket expanderade och inflyttning skedde till såväl Domnarvet som det nyttillkomna stationssamhället Borlänge. Det öppnades även flera mejerier runt om i bygden. Beträffande spannmålshanteringens ersattes de äldre skvaltorna av större tullkvarnar där spannmålet kunde malas mot en avgift. Konstgödsel introducerades och skapade nya förutsättningar för storskalig odling. Jordbrukets omvandling och den småskaliga varuproduktionen har på senare tid lyfts fram som stora förändringsmotorer för industrisamhällets framväxt.

1885 grundade Carl Theodor Ericson C. Th. Hatt- och mössfabrik i Borlänge. Carl Theodor var då fjärde generationens hatt- och mössmakare efter hans farfarsfar Eric Forsberg som var hattmakarmästare redan på 1700-talet¹⁴. När Carl Theodor gick ur tiden 1927 tog hans son Nils över verksamheten. Försäljningen blomstrade och hattfabriken byggdes ut 1943. På 1950-talet hade antalet anställda stigit till 230. CTH var under denna tid den största arbetsplatsen för kvinnor i Borlänge. Ericson är begravd inom kvarter L på Stora Tuna kyrkogård, grav n:r II 0565, med en mycket påkostad gravvård med bastant gravram.

Folkrörelser och organisationer

Folkrörelserna växte fram under 1800-talets andra hälft och tjänade som oppositionella krafter mot den dåvarande samhällsordningen. När folkrörelserna uppstod slöt befolkningen upp i nya grupper som inte nödvändigtvis var geografiskt rotade. Tidigare hade det sociala samspelet och tillhörigheten främst utgått från en by, stad eller region. De förbättrade kommunikationerna i samhället möjliggjorde nya kontakter mellan landets invånare och mellan tidigare isolerade grupper. Organiseringen ledde på sikt till att skapa en ökad medborgerlig anda och en bättre nationell sammanhållning. Rörelserna fick med tiden ökat inflytande. I och med detta förändrades deras roll som oppositionella krafter till integrerade samhällsbyggande funktioner.

Den första större folkrörelsen som nådde bygden var den frikyrkliga väckelserörelsen, som blivit möjlig till följd av nya regelverk kring gudstjänster och religiösa sammankomster under främst 1850- och 1860-talen. År 1859 bildades Stora Tuna missionsförening med eget bönhus i Hytting. Under

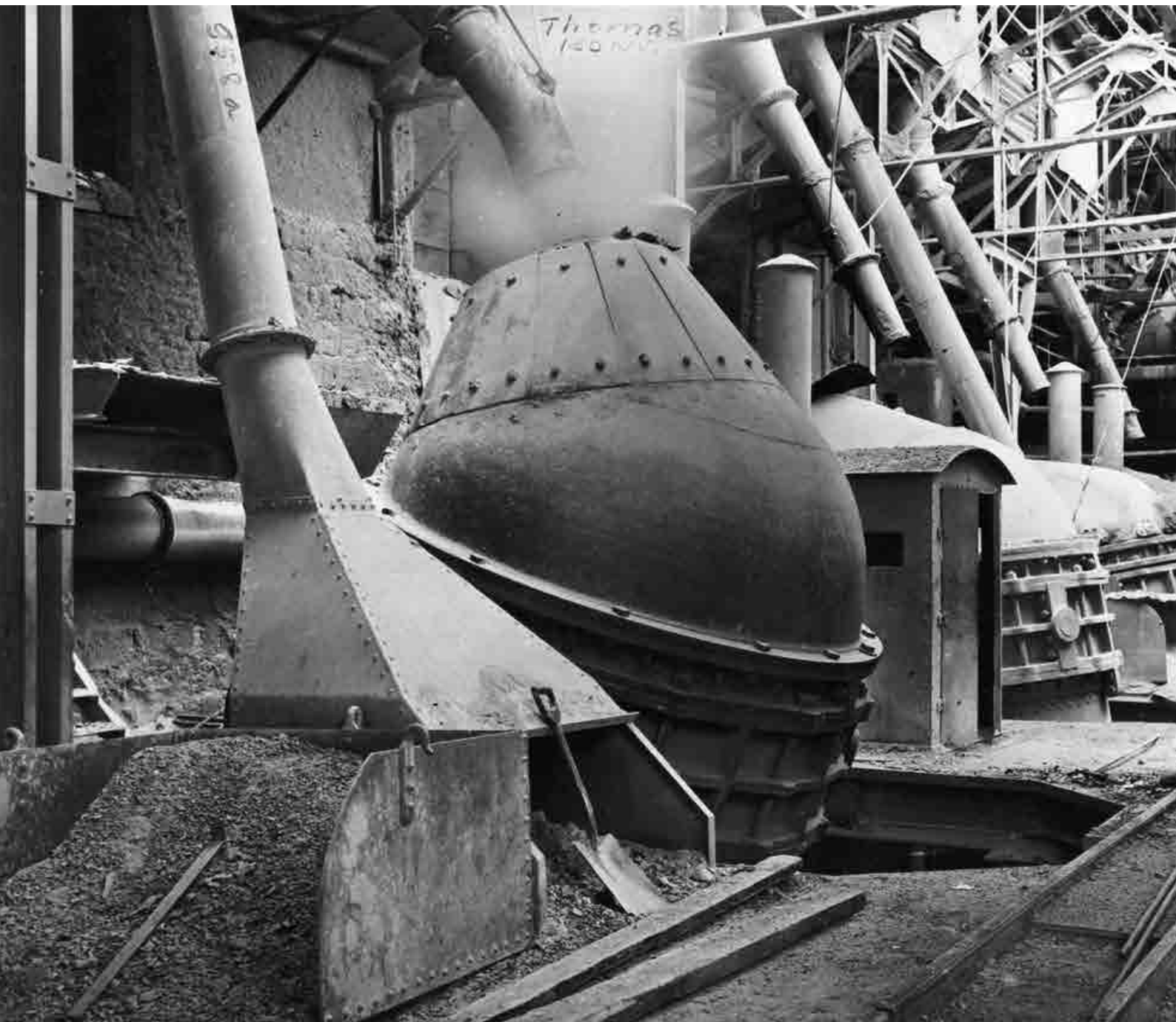

1860-talet tillkom Baptisterna med Betelkapellet i Borlänge stationssamhälle och på 1880- och 1890-talen Metodistkyrkan och Frälsningsarméns kår. Under samma period bildades även flera bondeorganisationer där exempelvis Husbondeföreningen, distriktsorganisationen för Hushållningssällskapet och sedermera Lantmannaföreningen 1920 var mycket betydelsefulla. Företrädesvis i Domnarvet och Borlänge växte sig dessutom arbetarrörelsen stark. Även nykterhetsrörelsen var betydelsefull med flera olika föreningar med loger runt om i bygden. Fornby folkhögskola startade 1877, Järnvägsmannaförbundet och Metall avdelning 63 1905. Sömmerskefackföreningen startade 1909 med 11 medlemmar från CTH:s hattfabrik.

Den högindustriella epoken 1930-1980

Under den modernistiska epoken 1930–1980 fortlöpte och vidareutvecklades de omfattande förändringar som inletts redan under föregående sekel.

Anställda vid hatt- och mössfabriken CTH Ericson i Borlänge. Fabriken var under mitten av 1900-talet den största arbetsplatsen för kvinnor i Borlänge. Foto: Birger Ruuth, Dalarnas museums bildsamling.

Thomasverken, Domnarvets Jernverk. Konverten. På Stora Tuna kyrkogård, gravnummer 11 0761, ligger Thomasarbetare Aspman som arbetade på Domnarvets järnverk vid tidpunkten för att fotografiet togs. Foto: Dalarnas museums bildsamling.

Industrisamhället etablerades med styrka inte bara i Borlänge och Domnarvet, som sammangått i Borlänge stad från och med år 1944, utan även på den omgivande landsbygden. Vidare rationaliseringar och mekaniseringen av jord- och skogsbruket friställde en stor andel av den arbetskraft som tidigare varit sysselsatta med arbete på landsbygden. Det blev också succesivt svårare att syssla med småbruk och många sökte sig till den växande tätorten för lönearbete på exempelvis Domnarvets Jernverk och Kvarnsvedens pappersbruk, eller i någon av de nya näringsverksamheter som etablerats i staden. Framsteg inom produktionen av stål på järnverket möjliggjorde nya ungstyper, vilket gjorde det möjligt att massframställa stål. Man nyttjade basiska metoder i bessemer- och martinugnar, vilket möjliggjorde att man kunde använda de väldiga malmreserverna i den fosforrika malmen från Grängesberg. Arbetsare från olika typer av järnsmältning finns representerade på Stora Tuna kyrkogård. Andelen titlar knutna till järnindustrin överväger bland yrkestitlar på kyrkogården med flera Martinarbetare, Smältare, Valsverksarbetare, Thomasverksarbetare och Gjutare representerade. Dessa gravvårdar förekommer främst inom de modernistiska områdena som utvidgats under 1940-talet. På 1920-talet gjorde nya tekniska landvinningar det möjligt att tillverka stål elektriskt och den föråldrade martinugnsdriften upphörde helt. Titlar knutna till dessa delar av processen blir därför mycket tidsbundna och knyter ihop kyrkogården med den industrihistoriska utvecklingen. Inom valsverksproduktionen gjordes betydande nyanläggningar och den totala tillverkningen ökade från drygt 26 000 ton 1921 till över 200 000 ton 1941. Gravvårdar med titlar såsom valsmästare, valsare och valsverksarbetare är samtliga från senare delen av 1900-talet och 2000-talet. Antalet anställda vid verket ökade och i slutet av 1940-talet fanns över 3000 anställda. Andelen gravvårdar med titlar knutna till Domnarvets Jernverk är mycket hög på Stora Tuna kyrkogård.

Kommunreformer

Många av de ansvarsområden som tidigare sköttes inom byn eller socknen tillföll under 1900-talet det kommunala organet. Redan vid kommunreformen 1862 övergick socknens ansvar för de kyrkliga frågorna till Stora Tuna församling och för de borliga frågorna till Stora Tuna landskommun. Borlänge Köping bröts ur landskommunen 1898 och Domnarvet blev egen landskommun 1929. Stora Tuna landskommun hade eget kommunhus i sockencentrumet vid kyrkan. Borlänge blev stad 1944 och egen kommun 1971. Kommunens område motsvarar idag socknarna Stora Tuna och Torsång.

KYRKOGÅRDSHISTORIA

Medeltida kyrkogårdar

I och med kristendomens införande kom nya seder för begravning. Gravskicket innan kristendomen kännetecknas ofta av brandgravar (kremering), rika gravgåvor och att de markeras av gravhögar. Med kristendomen kom i stället jordbegravningar utan gravgåvor och på särskilt invigda platser: kyrkogårdarna. Dessförinnan kunde begravningen ske på gårds- eller bygravfält. En annan sak som utmärker det kristna gravskicket är kropparnas placering i öst-västlig riktning med ansiktet mot öster och soluppgången, i förberedelse för den yttersta dagen.

Det finns emellertid inte så mycket känt om de medeltida kyrkogårdarnas utseende ovan mark. Troligen var det kyrkogårdens inhägnad som gjorde platsen speciell, som markerade att platsen var vigd jord. Gravar markerades eventuellt med en liten gravkulle, och möjligen fanns gravmarkeringar i trä.

Området där Stora Tuna kyrka kom att byggas under 1400-talet var då sedan länge en kultplats. Platsen var under förkristen tid tillägnad guden Frej och under 1200-talet uppfördes en stenkyrka här. Under medeltiden var det mycket ovanligt att någon tilläts begravas inuti en kyrkobyggnad. Med undantag för personer som gjort något mycket speciellt för kyrkan, så som stora donatorer, helgon och kungligheter, begravdes de allra flesta, från alla samhällsklasser, på kyrkogården. Det finns inga arkeologiska tecken på att begravningar förekom inne i Stora Tunas två äldsta stenkyrkor från 12–1300-talen¹⁵. Kyrkogården bestod troligtvis av en öppen gräsyta mellan kyrkobyggnaden och omgärdningen, som ofta bestod av en timrad så kallad kyrkogårdsbalk. Om så har varit fallet i Stora Tuna saknas information om men eftersom kyrkogården utvidgades i alla fall två gånger inom dagens kvarter K bör man kunna anta att kyrkogården var mycket liten under medeltiden. Någon medveten gestaltning bör inte ha förekommit. Kyrkogården uppfattades under den här perioden inte enbart som begravningsplats utan mer som en allmän plats för sammankomster och marknader. En funktion som efterhand tillkommit kyrkvallen. Kyrkvallen vid Stora Tuna har varit föremål för allehanda kända händelser, varav den mest kände är Gustav Vasas räfst. Då kyrkan redan från början i stort fick sin nuvarande storlek måste kyrkogården ha uppfattats som liten i jämförelse.

Upplysningstidens renlighetsideal

Under 1500- och 1600-talen blev det mer accepterat med begravningsverksamhet inuti kyrkobyggnaderna. Men med tiden blev det möjligt för alla med tillräckligt mycket pengar och inflytande att köpa sig en gravplats inomhus. Stora Tuna kyrka har flera gravhällar, nu mera placerade i koret, från framför

15

Karlsson, Tunum 2005

Karta som visar Tunabygden, från 1642. Stora Tuna kyrka är inritad som en kyrkosymbol. Karta: Lantmäteriet.

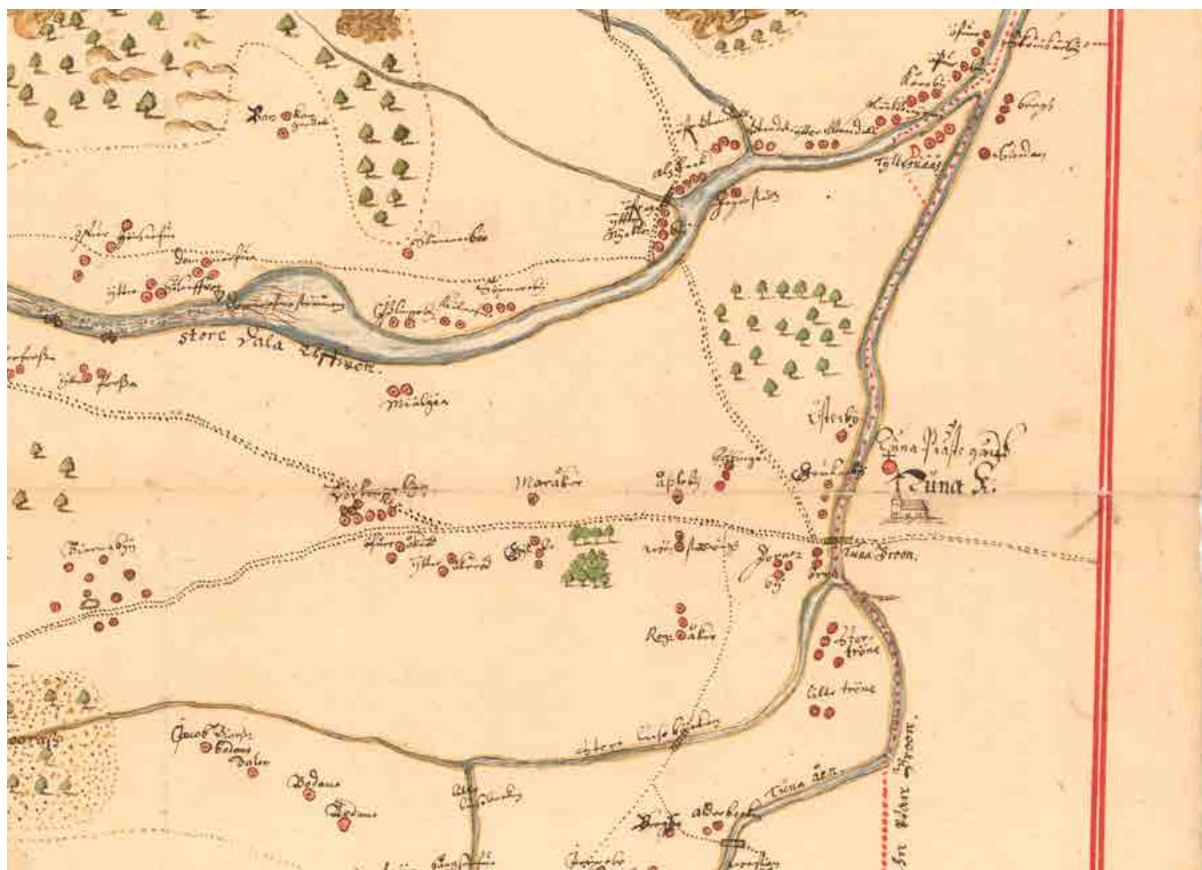
Flygfotografi över Stora Tunakyrkogård 1953. Prästgårdens ekonomibyggnader syns fortfarande höger i bild och det östra området har ännu inte utvidgats. Foto: Flygtrafik AB, Dalarnas museums bildsamling.

allt 1700-talet.

Första kartan där Stora Tuna kyrka och kyrkogårdens utbredning framgår är den geometriska kartan från 1642. Kyrkan är ritad i perspektiv och är inringad av en fyrkantig bogårdsmur. Prästgården ligger på samma plats som idag. Nästa karta är från 1699 och betydligt enklare till sitt utförande än den tidigare. Bogårdsmuren har samma sträckning i båda kartorna. Intill kyrkval-len på västra sidan ligger en byggnad redovisad som tionde-härbre. Någon klockstapel finns inte inritad. När Stora Tuna kyrka invigdes 1469 saknade kyrkobyggnaden klocktorn. Klockorna måste därför ha hängt i ett separat klocktorn på kyrkogården fram till 1553 då det byggde ett torn. Vid Gustaf Vasas klockkonfiskation 1531 togs den näst största klockan vägande 1900 kg i beslag. Var klockstapeln stod är i dag okänt.

Begravningsplatserna utgjorde främst en stor öppen yta och saknade egentlig gestaltning under perioden före 1700. Först under 1790-talet började arkitektoniska tankar bli en del av utformningen och man framförallt började plantera träd.

Med 1700-talet och upplysningstiden kom nya renlighetsideal och begravnin-gar inuti kyrkobyggnaderna lyftes fram som ett stort sanitärt problem. Idéerna kom ursprungligen från läkare och hygieniker i andra europeiska

länder. Särskilt tongivande i den svenska debatten var prästerskapet, som sedan länge förfasats av smittoriskerna med begravingar inuti kyrkan. Begravningsmonumenten riskerade även att försvåra att kyrkorummet användes som en funktionell gudstjänstlokal. I Sverige upprättades 1783 ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader. Att gravarna inne i Stora Tuna kyrka till slut också blev en "sanitär olägenhet" framgår av kyrkorådsprotokoll från 1807 och 1816.

Karta från 1699. Karta:
Lantmäteriet.

"Beslöto Kyrko Rådets resp. Ledamöter, att alla uti kyrkan befintliga, så kallade mullgravfar, till liks nedsättande ej hädanefter måga öppnas, utan ständigt förblivna tillslutna; äfven som att ingen af de murade grafvarna får öppnas, om sommaren, eller de tider, då genom upstigande förgiftade ångor utbredandet av smittsamma sjukdomar eller farsoter kan befaras, utan noga tilltäppas och förvaras hvilka, så framt de icke af ägarena sorgfälligt vid magt hållas, böra på kyrkans bekostnad igenfyllas"

"Upplästes och justerades protocollet af d. 8 dennes i anledning heraf och såsom tillägg beslöts att en större terrain till köpgravfar på kyrkogården ej får upplåtas än den, som redan för detta behof varit nyttjad; hvarjemte man äfen kom öfverens,

att de, som vilja igenfylla sina grfavar innuti kyrkan erhålla i utbyte och utan betalning rum bland köpgrafvarna på kyrkogården.”

”Pg.a fråga om begravnings inne i kyrkan upprepar man sina tidigare beslut att kyrkorummet ”äfvén härefter aldeles icke skulle til några lik nedsättas få begagnas”. Underrättelse om rådande regler skulle kungöras i ”Rikets allmänna tidningar” för gravägare boende på annan ort.”¹⁶

Möjlighet att köpa sig en egen gravplats på Stora Tuna kyrkogård har funnits sedan början av 1700-talet, vilket är tidigt. Gravbrev- och gravköpsdokument finns bevarade från 1704.

Magnus Abraham Sahlstedt

Magnus Abraham Sahlstedt var kyrkoherde och prost i Stora Tuna mellan 1725 och 1752. Mest känd är han kanske för sin sockenbeskrivning av Stora Tuna från 1743. Det framgår där att kyrkogården omgavs av en gråstensmur med höjden 135 cm och bredden 120 cm. Ovanpå gråstensmuren stod en hög träresning om 135 cm belagd med spån och struken med rödfärg och tjära. Murens längd var 122 m mot söder, 66 m mot väster (mot själva kyrkvallen), 101 m mot norr och 71 m mot öster. I murens södersida fanns nischer, troligtvis avsedda för helgonbilder. I muren ska det ha funnits fyra portar med lås och stenvalv. Porten mot kyrkvallen ska ha byggts 1695. Den östra porten ska ha varit äldre än de övriga. På östra sidan av kyrkogården stod ett benhus. Det bör ha stått intill muren då det är mycket trångt på östra sidan om kyrkan. Det hade timrade väggar och spåntak. Benhuset revs före 1804, vilket framgår av en karta från perioden. År 1725 lät Sahlstedt uppföra ett bårhus i korsvirkesteknik i närheten av sakristian vilket var samma år som han tillträder sin tjänst. Bårhuset revs innan storskiftet startade under 1830-talet. I Tuna-minne skriver Sahlstedt :

”grafrum äro ock till hela westra och södra sidan, så ock för någon del, till östern, allment anlagd. Men till norden är her, som annorstädes platsen ouptagen och med gräsvert grönskandes, samt warder elljest gemenligast til hwarjehanda kyrko-arbetsdrift och fortsettiangde nyttiader”¹⁷.

Under 1700-talets första hälft begravdes således ingen på kyrkogårdens norra sida utan området användes för andra ändamål. Kyrkogården var under den här perioden också hälften så stor som idag¹⁸. Sahlstedt beskriver kyrkogården enligt följande ” en rumlig kyrkogård, med stenlagda gatugonger till alla

¹⁶ Karlsson, 2001

¹⁷ Barrling, Tunum, 1987

¹⁸ Okänd, Tunum, 2005.

Ovan: Kyrkogårdsmuren kan under 1700-talet ha sett ut som den bevarade muren vid Ramundeboda kloster-ruin vid Borasjön i Närke. Muren vid Stora Tuna var dock något smalare med sina 1,2 m mot Ramundebodas 1,7 m.

Till vänster: Sockenstugan stod på kyrkvallen och uppfördes 1722. Foto: Dalarnas museums bildarkiv.

dörrar så ock anlagd trädplantering; hwilken med en wel stengd Ringmur är omgierdad och med trenne Portars öppningar zirad”. Han beräknar kyrkogården till omkring 600 alnar (356,280 meter). Träd i form av lönn och rönn var planterade på kyrkogården. På södra sidan fanns de enskilda gravarna, märkta med små järnkors, andra hade järn- och stenhällar. Vissa hade också så kallade Rohr, en slags överbyggnad i trä som också förekom på stora kyrkogårdar såsom Stora Kopparbergs kyrkogård och Kristine kyrkogård i Falun. Dagens tydliga karaktär med sandgravar runt kyrkan uppkom senare och marken bestod med största sannolikhet fortfarande bara av fritt växande gräs med fläckiga spår efter senaste tidens begravningar. Flera kyrkstallar stod uppställda kring kyrkvallen, längs med landsvägen och i Klockarbacken. Markområdet direkt norr om tiondeboden är redovisad som åker vilket visar att kyrkvallen var betydligt mindre än idag. Tiondeboden innehöll tre rum, det mellersta en materialbod för kyrkan, det östra för Utombrodelens säd och det västra för Ovanbrodelens säd. Vid kyrkvallens sydvästra hörn uppfördes 1722 en sockenstuga. Den bestod av ett stort rum och en kammare. Taket var belagt med rödfärgade spån.

Kyrkogården som park

Det var först under 1800-talet som kyrkogårdar på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på kyrkogårdar i större städer, ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska länder, särskilt Tyskland var ett föregångsland. Begravningsplatserna och kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar. Olika former av trädkransar blev på modet. Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen skulle vara en park bebodd av de döda, till tröst för de levande. Under 1870-talet planterades björkar utefter kyrkogårdens staket och längs med de större gångarna. Björkar planterades ofta av hygieniska skäl vid 1900-talets början¹⁹.

Befolkningsökning och organiserade kyrkogårdar

1800-talets kraftiga befolkningstillväxt fick som konsekvens att det även var fler människor som dog. På kyrkogårdar med begränsad yta behövde församlingarna därför ta upp nya gravar med allt snävare tidsintervall. Därigenom uppstod ett ökat behov av organisering, ordning och planering av kyrkogården. För att undvika att gamla gravar återanvändes för tidigt inrättades på

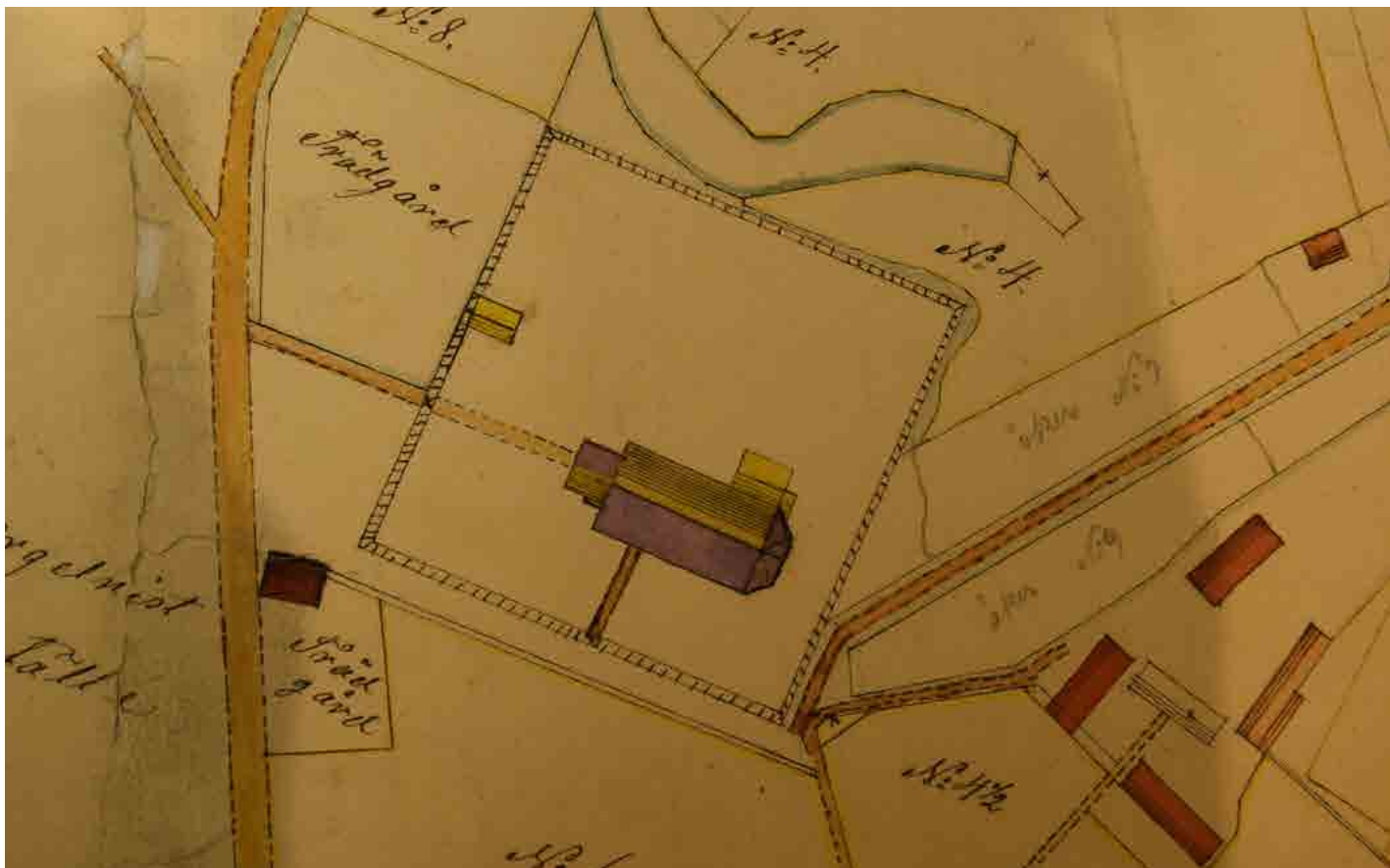

Ovan: Storskifteskarta från 1838-43. Källa: Lantmäteriet.

Ovan: Karta från 1838-43 visar kyrkogårdsmurens sträckning under första halvan av 1800-talet. Källa: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Nedan: Karta från 1866 visar murens nya dragning, en rak fyrkant där hörnen åt söder och nordöst rätats ut. Källa: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

vissa platser redan innan 1800-talet en kronologisk beläggningsordning, där gravarna placerades på rader och användes kronologiskt i den ordning som människor dog. Kronologisk beläggning brukades och kunde i vissa fall medföra en demokratisering av gravsättningen, då systemet påtvingades alla invånare i vissa socknar. Då kunde torpare vila bredvid brukspatroner.

Under 1800-talets sista decennier reformerades det svenska begravningsystemet till att innefatta två olika gravtyper: köpegravar och allmänna gravar. De allmänna gravarna uppläts utan avgift under 40 år. De belades ofta kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort. När gravrätten gick ut efter 40 år började beläggningen oftast om från början. Köpegravar, som även kallades enskilda gravar, uppläts till en privatperson för all framtid mot avgift. När det senare blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter med systemet. De som hade tillräckligt mycket pengar kunde köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav för all framtid. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. Således kom industrialismens ekonomiskt rotade klassamhälle att följa med människorna ända in i graven. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga med småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. En annan konsekvens av systemet var att det i vissa fall efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra. Systemet gav i många fall upphov till ännu i dag synliga uppdelningar mellan de som hade råd att köpa en gravplats, och de som fick vila i de allmänna varven.

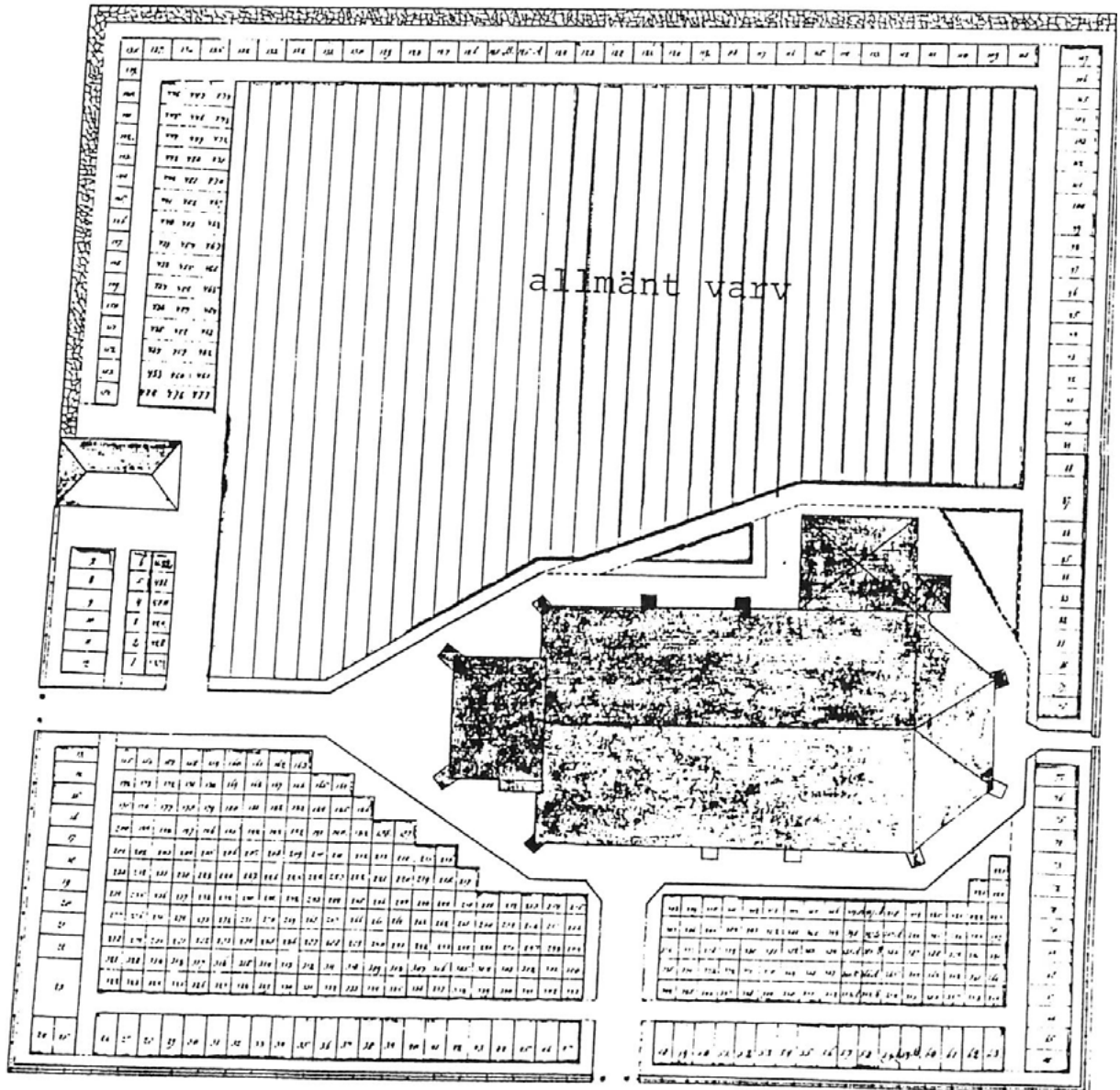
På storskifteskartan från 1838-43 framgår att kyrkogården utvidgats någon gång mellan 1699 och 1838. Sahlstedt nämner ingenting om någon utvidgning under hans period, vilket gör att den bör ha skett närmare 1838 än 1699. Något som skulle stämma med de stora befolkningsökningarna under perioden. Utvidgning har skett både åt norr och åt väster. År 1866 utvidgades kyrkogården ytterligare en gång genom att kyrkogårdsmuren fick en mer rak dragning, både i det nordöstra hörnet och mot söder. Efter denna utvidgning har kyrkogårdens äldsta område, det som idag utgörs av kvarter K, samma utbredning som idag. Kartorna från 1838-43 och 1866 visar förändringen i kyrkogårdsmurens dragning. Ett gravkapell uppfördes under 1860-talet på samma plats som ett tidigare benhus. På norra sidan om kyrkvallen stod fem bodar på rad. Ingen gestaltad växtlighet framgår och det är troligt att markytan bara bestod av fritt växande gräs utöver ett fåtal träd. Från 1883 finns uppgifter om att kyrkorådet i Stora Tuna beslutade att kyrkogårdens gräs skulle "huggas" två gånger per år, en gång i juni och en gång i juli²⁰.

Kyrkogården hade i slutet av 1800-talet 477 stycken enskilda gravplatser

samt ett stort allmänt varv norr om kyrkan. På en ritning från 1878, ritad av Alfred Lejdström, framgår att området närmast kyrkan hade samma utformning som dagens kvarter K (se sid 57). Strukturen med köpegravar på kyrkans södra sida är mycket tät och bör vara kvar från tiden innan utvidgningen i början av 1800-talet. Norra sidans allmänna varv och köpegravar utmed muren tillkom i samband med utvidgningen som genomfördes mellan 1699 och 1838. Lejdström har inte ritat ut de nyligen planterade björkarna. Skillnader i hur Lejdström ritat ut kyrkogårdens omgärdning tyder på norra och halva västra sidan hade en stenmur medan andra halvan av västra sidan tillsammans med södra och östra hade en nättare omgärdning. Idag återstår stenmuren enbart utmed norra sidan av kvarter K och ska ha tillkommit vid 1860 då den gamla kyrkogårdsmuren raserades. Runt övriga delen av den äldsta kyrkogården löper ett gjutjärnsstaket från samma tidsperiod. Gravvårdarna nr II 0014, II 0023, II 0052, II 0058, II 0137, II 0142, II 0146, II 0266, II 0323, II 0338 och 356 är samtliga exempel på vårdar som stod på plats redan när Lejdström ritade sin karta 1878. Köpegravarna blev som regel mer eller mindre påkostade med grusade ytor och stenramar, en struktur som är mycket tydlig på södra sidan om kyrkan. Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet. Den vanligaste gravvården på norra sidan, i området med allmänna gravar, var mest troligt små träkors och mindre gravvårdar av sten. Ett mycket litet antal av dessa är bevarade idag.

Gjutjärn på kyrkogårdar

Även om Dalarna och Falun är känt för kopparhantering förknippas Bergslagen i övrigt främst med den omfattande järnhantering som förekommit där i äldre tider. Att järnhanteringen varit viktig syns på kyrkogårdarna i Bergslagen, där många äldre gravvårdar är tillverkade av just järn. Även på Stora Tuna kyrkogård finns ett antal gravvårdar av gjutjärn och smidesjärn. Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-talet blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkulor samt annat vapensmide. I början göts järnföremålen direkt vid en masugn genom att det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument på kyrkogårdar i vissa delar av Bergslagen. Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frångå

Ovan: Karta från 1878 som visar dagens område K. Gravarnas placering överrensstämmer med dagens. Ritad av Alfred Lejdström. Källa: Werkmäster, 1990. Stora Tuna församling.

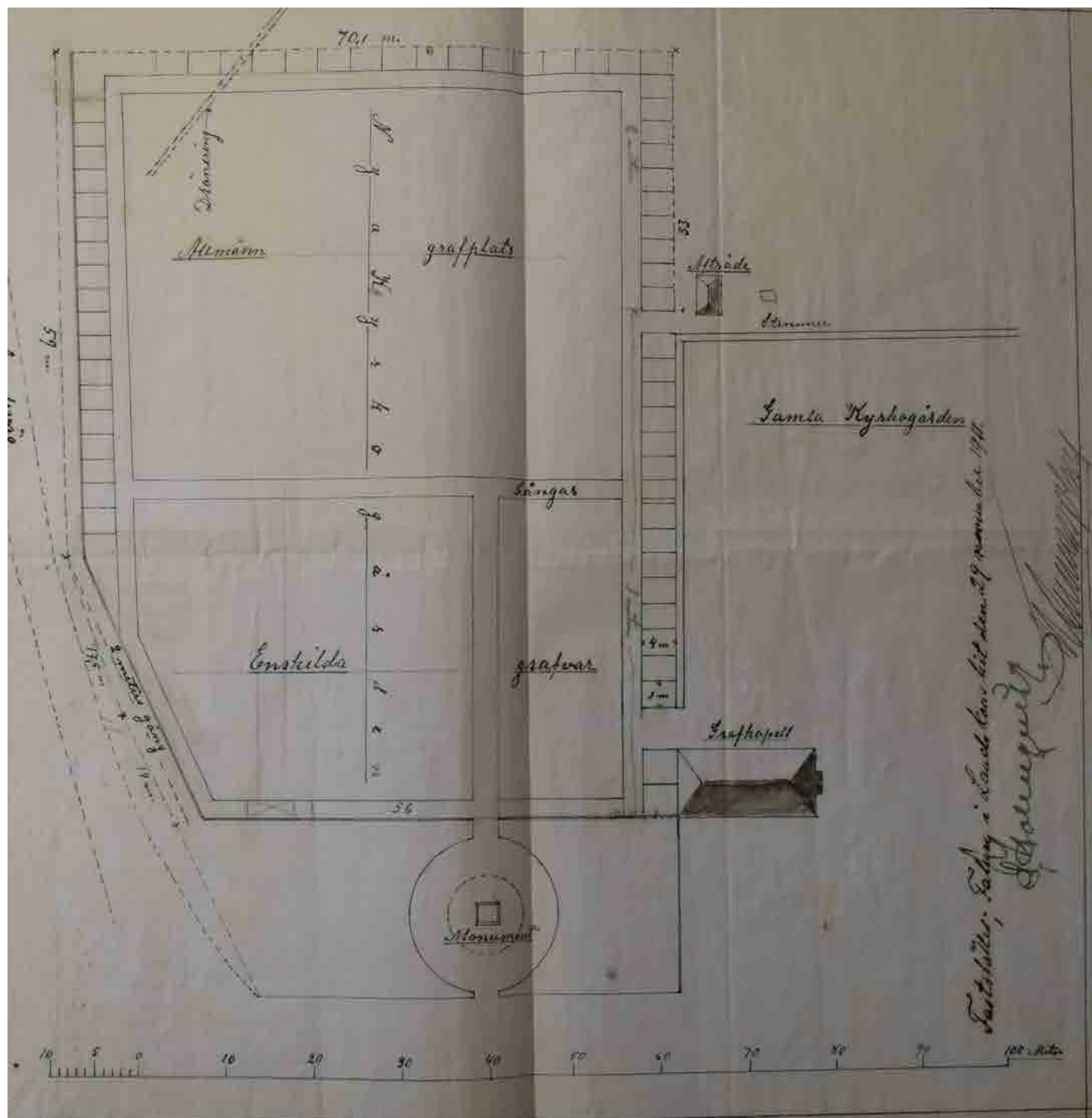
Grav nummer II 323 och II 266 har gravvårdar i gjutjärn från 1871 och 1860 och har på grund av sitt material och sin tillkomsttid tillskrivits mycket högt kulturhistoriskt värde.

Grav nummer II 211 fotograferad vid sekelskiftet samt idag. Grusgravarna omgärdas av fritt växande gräs istället för dagens tuktade ytor. Flera gravvårdar är ersatta med vårdar från 1900-talets mitt. Inskriptionen på grav II 211 har också förändrats. Foto ovan: Stora Tuna kyrkoarkiv, Ula.

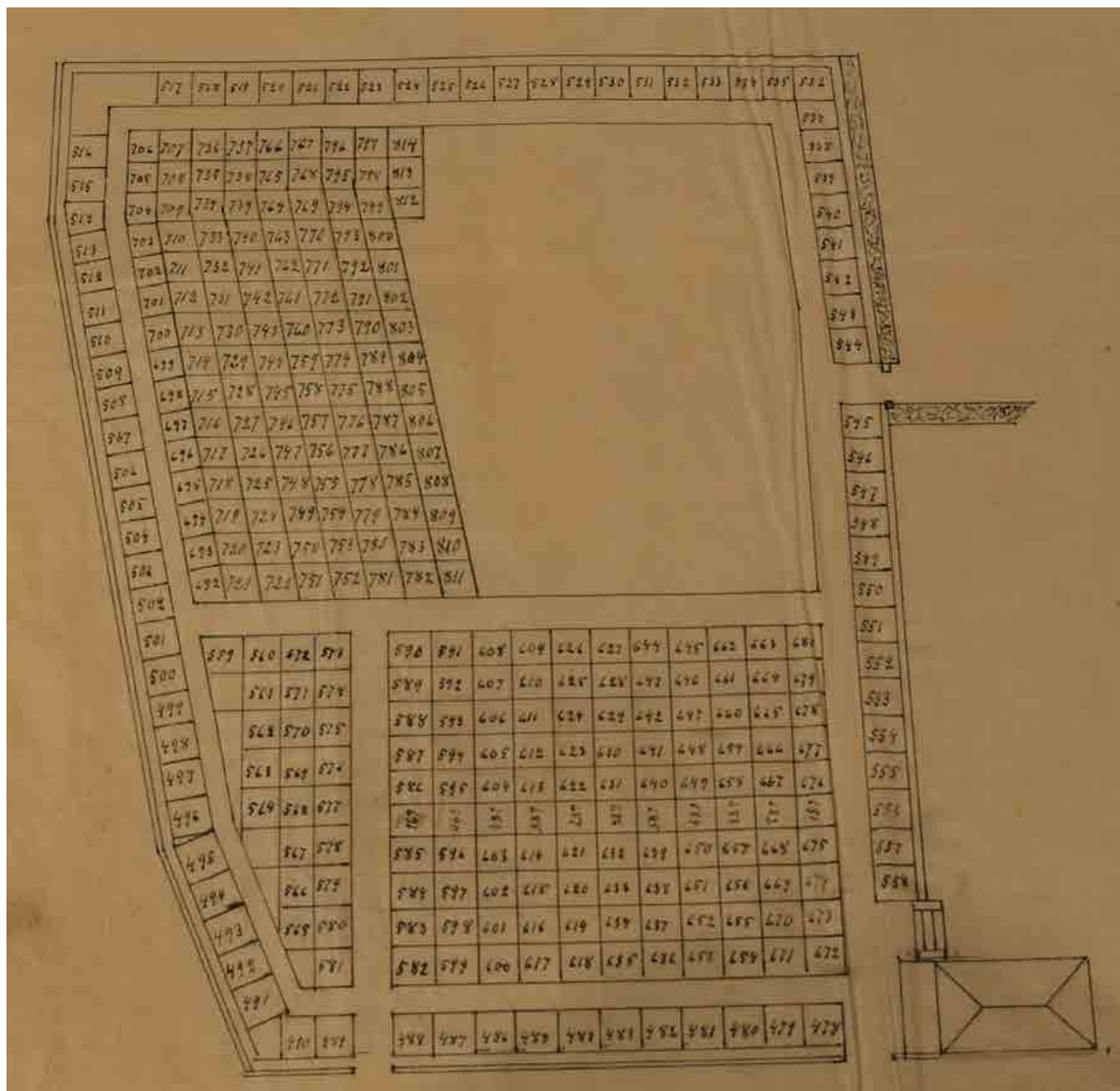
Situationsplan som visar planen inför utvidgningen västerut från 1912. Kartan fastställdes i Falun 29 november 1911. Källa: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

från masugnen. I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev allt mer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft och syns i form av gravvårdar och gravstaket på Stora Tuna kyrkogård.

Utvidgning i flera steg

Stora Tuna kyrkogård fick sitt nuvarande utseende under flera utvidgningstapper under 1900-talet. Utvidgade områden fylldes snabbt och pastoratet arbetade i snitt med en ny utvidgning vart tionde år. Den första etappen startade 1911 och stod färdig 1912. Marken tillhörde Stora Tuna kyrkoherdeboställe och omfattade 0,6050 hektar. Ritningarna togs fram av byggmästare E. A. Berglund.

Kungliga befallningshavande i Stora Kopparbergs län godkände ritningarna under hösten 1911. Området fick namnet Nya kyrkogården och bestod av tre kvarter, två med köpegravar och ett med allmänt varv. Runt områdets ytterkanter låg också en omgivande rad med köpegravar. Gångarna var sandbelagda. Om gången genom det enskilda området verkligen genomfördes i sin tänkta dragning är oklart. På kartan från 1911 syns en senare med blyerts tillkommen gång söder om den från början tilltänkta dragningen, där gången faktiskt också löper idag. Det är oklart när den senare sträckningen tillkom, men den kan ha skett redan i anslutning till utvidgningen. En gång var planerad till områdets södra kant, intill staketet. Där kom istället större enskilda gravar att placeras, i likhet med områdets övriga uppbyggnad. Den första gravsättningen inom det nya området blev just i det sydöstra hörnet, nedanför gravkapellet. På kartan syns också en mindre byggnad, benämnd afträde, i det nordöstra hörnet mellan den gamla kyrkogårdsmuren och utvidgningen. Det är oklart om byggnaden tillkom i samband med utvidgningen eller om det funnits där sedan tidigare. Halva det område som var tänkt till allmänna gravplatser kom att tas i anspråk för enskilda gravplatser. Hela området går idag under namnet "Spanskan" men det är bara de två västra raderna inom området som kom att fungera som allmänt varv som var i bruk medan spanska sjukan härjade. I kyrkböckerna för Stora Tuna finns 235 dödsfall noterade under "spanska" perioden. Bättre bemedlade som föll offer för spanska gravsattes i sina respektive familjegravar. Utöver de sandbelagda gångarna bestod området av fritt växande gräs. På ett fotografi från tidigt 1900-tal föreställande Wallinmonumentet syns att utvidgningen från 1912, dagens område L, på kort tid blivit relativt fullbelagt och att gravvårdarna består av högresta stenar och vita gravkors av trä. Träd är planterade men är fortfarande mycket små och kyrkogårdsmuren från 1800-talet finns fortfarande kvar mellan "Gamla kyrkogården", dagens område K, och område L. Som avgränsning mot norr

Gravkarta för kyrkogården som visar "Nya kyrkogården" som den kom att utföras, med stor andel köpegravar och ett kvarvarande kvarter sparat för allmänna gravar. Källa: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Ovan: Muren som sträcker sig på nordöstra sidan om kvarter L består av sten som påminner om den mur som går på norra sidan om gamla kyrkogården. Dessa kan komma ifrån den mur som gick på västra sidan om gamla kyrkogården innan utvidgningen 1912.

Till vänster: Huvudentrén till utvidgningen från 1919 placerades mitt emot den södra av gamla kyrkogårdens entréer.

stod en granhäck. Björkarna som planterades under 1870-talet har vuxit upp och område K upplevs lummigt. På ett fotografi från 1934 framgår att andelen sandgravar inom kvarter L under 1900-talet är hög. En situationsplan, ritad av S. H. Wranér 1915, visar att muren mellan kvarter K och L togs bort någon gång mellan 1912 och 1915. Kring övriga sidor löper enligt planen ett gjutjärnstaket i samma utförande som kring delar av gamla kyrkogården, fast uppfört i anslutning till utvidgningen 1912.

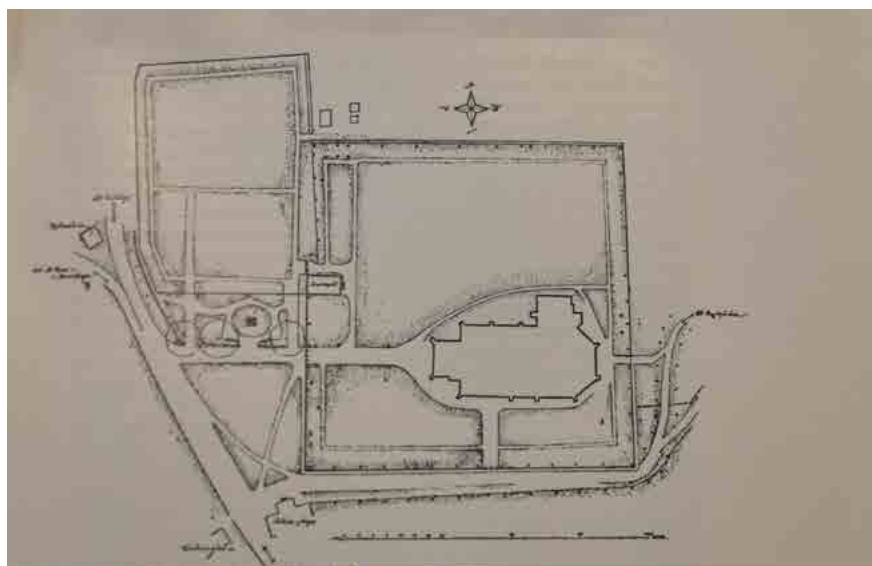
Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.

Nästkommende utvidgning skedde relativt snart efter den första, redan 1919 och ritades av Sigurd Lewerentz, en av tidens främsta arkitekter. Marken, om 1,50 hektar, tillhörde också kyrkoherdebostället och sträckte sig från södra kyrkogårdsmuren och utefter gamla landsvägen. Utvidgningen fick namnet Södra kyrkogården. Områdets entré placerades mitt emot den gamla kyrkogårdens sidoingång. Området avgränsades med 3 meter höga häckar av alm stödda på ett flätverknät av järntråd på järnstolpar. Inom området planterades lågväxande träd varav samtliga är borta idag, detsamma gäller stöttningen inuti häcksystemet. Enligt ritningarna skulle också samtliga familjegravar utmed områdets ytterkanter omgärdas av 1,20 m höga häckar. Dessa kom aldrig till stånd. Gravgårdarna täcktes med sammanhängande gräsytor. Familjegravarna förlades mot häckarna för att skapa en fond till varje gravvård. Ensamgravarna placerades i gårdarnas mitt. Ett område av fyra reserverades för allmänt varv. Gravraderna inom gårdarna med enskilda gravar placerades i öst-västlig riktning medan gravraderna inom varvet placerades i nord-sydlig riktning. Inga rygghäckar förekom inom gårdarna och gravvårdarna placerades i rader i öst-västlig riktning. I planeringen ingick också styrning av gravvårdarnas utformning, något som syns på kyrkogården än idag. ”*Då gravvårdarna hava ett utomordentligt inflytande på begravningsplatsens trevnad och skönhet, är det lämpligt att – såsom i Stockholm med goda resultat gjorts – uppställa vissa bestämmelser beträffande de på olika platser tillåtna gravvårdarnas storlek och anordning*”.

Grundprinciper i dessa bestämmelser bör vara följande:

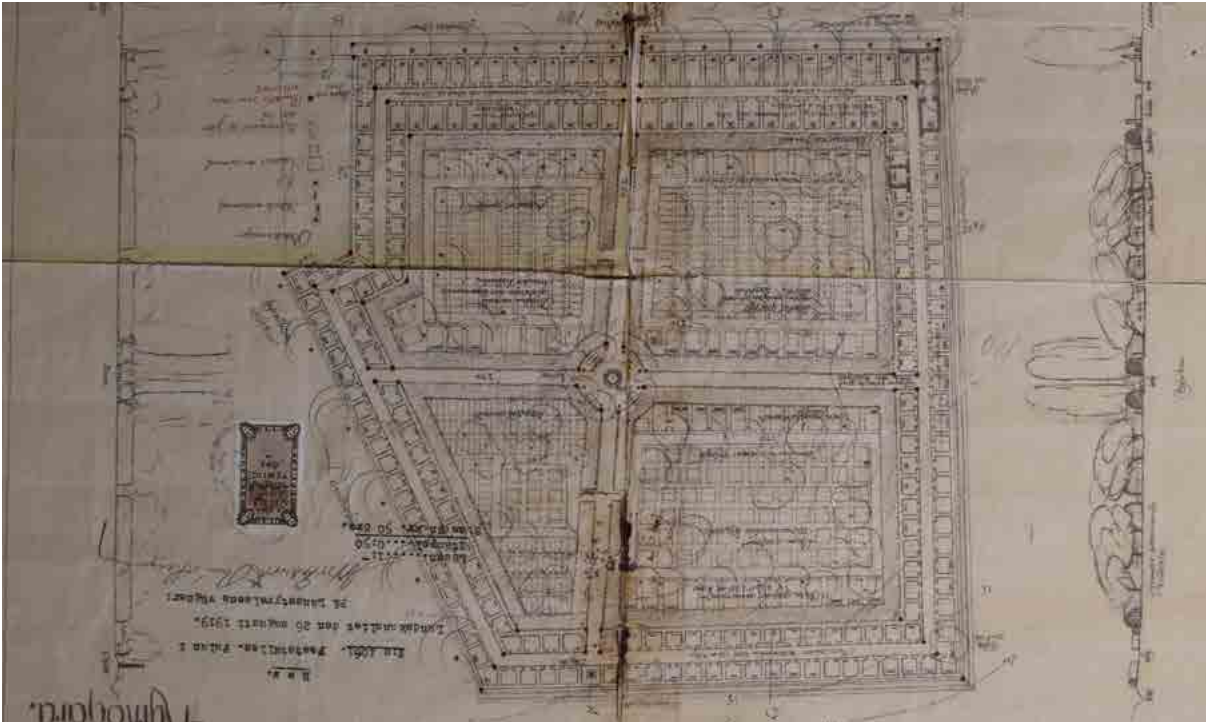
Gravarna ordnas i en sammanhängande gräsmatta intill vägarna. Gravarna få, där så önskas, markeras genom låg häck 15 cm. högl. Gravvårdarna skola inom samma fält vara av samma höjd och massa. Liggande gravvårdar i form av hållar skola användas, där direkt bakgrund saknas, exempelvis om familjegravar förläggas i ett av gårdarnas mittfält. För ensamgravar gäller, att gravvårdarna skola vara av trä eller järn och i form av kors. Höjden bör vara c:a 1,30 m. för alla vårdar i samma fält och formen bör vara tunn, lätt²¹.

21 Beskrivning över förslag till utvidgning av Stora Tuna kyrkogård. Stockholm. 29 september 1919, Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Ovan: Fotografi av Wallinmonumentet från 1900-talets början. Område L är relativt nytt men ser redan välbelagt ut. Marken består av fritt växande gräs och muren mellan område K och område L är fortfarande kvar. Foto: Dalarnas museums bildsamling.

Till vänster: Situationsplan, ritad av S. H. Wranér 1915, som visar utbredningen av kvarter K och L. Situationsplanen och fotografiet ovan är i stort sett samtida. Källa: Boethius, 1916.

Karta över utvidgningen år 1919, ritad av Sigurd Lewerentz. Familjegravarna placerades i området yttre rader och enskilda gravar inne på gårdarna. Ett av fyra områden sparades för allmänt varv. Karta: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Ett flygfoto från 1953. Norr om kyrkan har omläggningen från 1960-talet inte kommit igång än och området framstår som ren gräsmatta. Området från 1936, trekanten till höger i bild, är nu belaggt. Dalarnas museums bildsamling.

Nya kyrkogården, fotograferad 1936. Den höga andelen sandgravar inom kvarter L framgår. Runt sandgravarna växer gräset fortfarande fritt. Det allmänna varvets vita träkors syns i bakgrunden. Foto: Anders Forsström, Dalarnas museums bildsamling.

Kyrkogårdsidealet förändras

Under 1900-talets första hälft förändrades kyrkogårdsidealet, både socialt och estetiskt. Systemet med köpegravar och allmänna gravar avskaffades först på 1960-talet och därmed försvann den sista resten av den socialt skiktade kyrkogården. Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring utformningen på kyrkogårdar och gravstenar. Arkitekten Harald Wadsjö var en pionjär i sammanhanget, och propagerade för att kyrkogården skulle behandlas som en helhet. Nya gravvårdar i äldre områden skulle utformas så att de passade tillsammans med det befintliga beståndet, gärna med inspiration efter förindustriella, hantverksmässigt utformande gravvårdar. Gravvårdar i nya områden skulle utformas enligt moderna premisser av arkitekter och konstnärer. Wadsjö ansåg att den moderna kyrkogården skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytillkomna områden skulle helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de även kunde användas för att dela in kyrkogården i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades liggande hällar. Wadsjös idéer fick starkt genomslag på många kyrkogårdar runt om i Sverige. De utvidgningar som skedde på Stora Tuna kyrkogård under 1900-talets mitt blev starkt präglade av tidens idéer.

År 1926 genomgick kyrkogården ytterligare en utvidgning åt söder. Arkitekt Edvard Dahlbäck ritade ett förslag som byggde på samma principer som för utvidgningen från 1919, med samma typ av kvartersindelning, vägdragning och utformning av stora öppna gravgårdar. Huvudentrén till den nya delen placerades mitt emot den nyligen uppförda kyrkskolans infart tvärs över Tunavägen. Området avgränsades med granhäckar i likhet med området från 1919. Inom gårdarna planterades lindar och gravytorna täcktes med sammanhängande gräsmattor. För att ytterligare säkerställa områdets likhet med den senaste utvidgningen medtogs beskrivningen om gravvårdarnas utseende även i för den nya åtgärden aktuella handlingar. Handlingarna godkändes av kyrkostämman den 24 maj 1925. De båda utvidgningarna är till sin utformning mycket lika. Det smidesjärnsstaket som omfattar både utvidgningen från 1919 och utvidgningen från 1926 tillkom efter beslut i kyrkorådet under 1929. Det ritades också av Edvard Dahlbäck. Staketet tillverkades lokalt av C. H. Swahn Gjuteri och mekanisk verkstad i Borlänge.

För dem som flyttade från socknen för arbete på annan ort kunde gravskötseln bli ett problem. Kyrkvårdarna fick många förfrågningar från utflyttade om gruskrattning och växtskötsel. Från 1943 finns i hembygdsföreningens årsbok Tunum en berättelse om hur de boende i en av de äldre kyrkvårdsgårdarna gick till kyrkogården varje lördag med en lista över vilka gravar som skulle skötas. Biskopinnan Lindberg i Växjö var en av dem som på våren 1928 önskat

vård av biskopens grav på Stora Tuna kyrkogård²². Ludvig och Sigrid Lindberg ligger idag begravda tillsammans i grav 11 81. Han gick bort i februari 1928 och hon i november samma år.

1936 utvidgades kyrkogården igen, den här gången åt öster. Även 1936 års utvidgning ritades av Edvard Dahlbäck och omfattade ytterligare 1,26 hektar av kyrkoherdeboställets mark. Plats reserverades också för en krematoriebyggnad. Denna kom aldrig att genomföras och platsen kom istället att användas för begravningsändamål. I foden av allén från Kyrkskolan anordnades en cirkelrund plantering, avgränsad av en krans av lindar. I dess mitt tänkte sig kyrkorådet ett större monument av något slag. På ömse sidor iordningställdes häckomgivna gräsmattor avsedda för urngravar. Mellan urngravsområdet och de befintliga gravkvarteren planerades för allmänna gravar.

På ett flygfoto från 1953 på sid 64 framgår strukturen inom områdena från 1919 och 1926 framgår tydligt. Inom området från 1919 består större delen av familje- eller ensamgravar medan en av gårdarna tydligt innehåller ett allmänt varv. Träden som planterats under de bägge utvidgningarna är ännu relativt små. Det är också tydligt att områdena redan är mer eller mindre fullbelagda, trots att de är relativt nyanlagda,

Redan 1946 var det dags för ytterligare en utvidgning. Arkitekt Elis Wer-

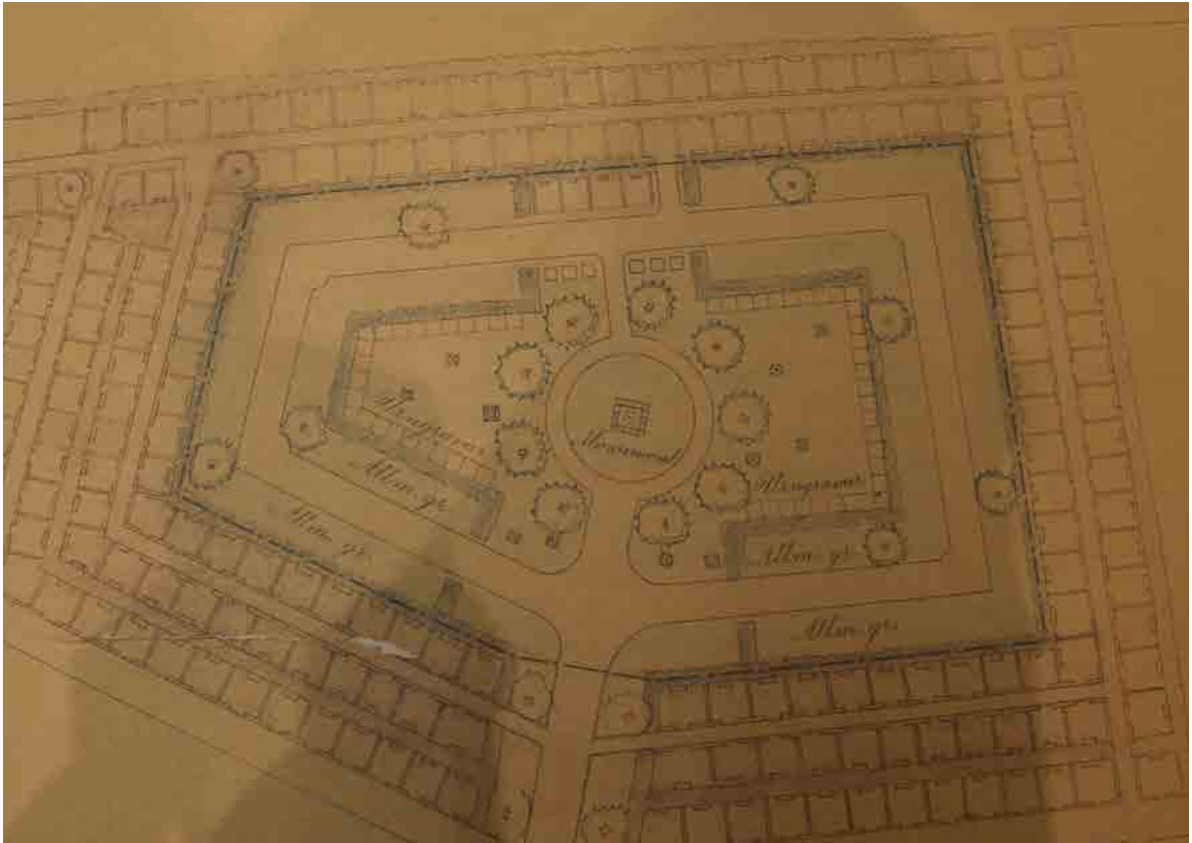
Kvarter L fotograferat under 1940-talet där den höga andelen sandgravar framgår tydligt. Bilden är beskuren. Foto: H. Millgård, Dalarnas museums bildsamling.

22 Dahlstedt, Tunum, 2012

ner från Säter ritade en utvidgning placerad norr om nuvarande kyrkogård. Kyrkorådet fastställde förslaget 20 februari 1946, under förutsättning att dränering ordnats till erforderligt djup. Området omfattade 3,0950 hektar och ritningarna visar en långsmal kyrkogård med flera rum i rummen. Området omfattar stora öppna gårdar i stil med utformningen på kyrkogårdens äldre delar för familjegravar, områden för enbart urngravar och två områden med allmän varvsstruktur. För att knyta ihop den nya kyrkogården med den gamla genomfördes en hel del schaktnings- och fyllnadsarbeten. Före utfyllnaden uppfördes också en stödmur utefter östra sidan. Placeringen av urnlundens amfiteater tog på ett naturligt sätt vara på områdets naturliga markförutsättningar i sin utformning. En huvudingång av mer monumental karaktär placerades intill landsvägen medan befintliga gångvägar i det gamla området fick styra ingångar och vägnät i det nya. Som avgränsning mot landsvägen placerades en stenmur i granit lagd i kallmursteknik. Återstående sidor omgärdades av en granhäck. Runt kvarteren planterades måbär och som bakgrund i urnlunden liguster. Utefter allén innanför stora entrén planterades lindar och utefter vägarna intill granhäcken rönnar. Beträffande gravarnas utformning, storlek och form förtydligades att tidigare föreskrifter skulle gälla. Det är dock ändå tydligt att vårdarna inom dom stora gårdarna fått en bredlåg utformning efter tidens modernistiska ideal. Områdets utformning kom i sin helhet till vid utvidgningen 1946 och fick en hög ambitionsnivå gällande arkitektonisk utformning. Områdena Kyrkan och Terrassen kan där nämnas särskilt.

Upprepningens estetik och efterkrigstidens gravstenar

Under 1950- och 1960-talen förändrades samhället i rask takt. Storskalighet och rationalitet präglade det moderna samhället, och så även kyrkogårdarna. Resultatet blev ofta standardiserade och upprepande miljöer i lättskötta material som betecknades som underhållsfria. Tidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar. De bredlåga gravstenar som blev populära under 1900-talets första hälft blev mer eller mindre helt dominerande bland nya gravvårdar under efterkrigstiden. Inom områden som i sin helhet tillkom mellan 1945 och 1980 är det vanligt att gravvårdarna är placerade på långsträckta, raka rader eller längs en sammanhållande rygghäck. Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att även om många av dessa gravvårdar har en likartad storlek och form, finns också mycket som gör stenarna unika. Liksom det finns en enformighet i storskaligheten finns en mångfald i huggningstekniker, stensorter från när och fjärran, bildkonstmotiv, speciella typsnitt och inskriptioner. Islingbygraniten blev populär på kyrkogårdar i Stora Tuna socken och personliga bildmotiv blev vanligare. Många av de nuvarande gravvårdarna på Stora Tuna kyrkogård är tillkomna under 1900-talet och har en bredlåg form med utsmyckningar i form av klassicistiska, jugendinspirerade eller senare abstrakta bildkonstmotiv.

Förslag på del av utvidgning från 1936 med sin cirkelrunda plantering, lindar och monument i dess mitt. Planerna kom aldrig att bli av. Istället kom området att användas för askgravplatser enligt nedan. Källa: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Från kyrkorådsprotokoll under 1950-talet framgår att det finns bestämmelser för hur inskriptionerna på vårdarna skulle vara utformade och vad de skulle innehålla för information.

Vården av såväl allmänna som enskilda gravar på kyrkogården i Stora Tuna bekostades via kyrkogårdsförvaltningens egna medel. Undantagna var gravrättshavare mantalsskrivna utanför socknen. Fri gravskötsel tillämpades från 1 januari 1954. I protokollen från eftervarande år framgick att det efter att förvaltningen övertagit vården av gravvårdarna inte längre finns några vanvårdade gravar på kyrkogården.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på begravningsplatser i större städer på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet Svenska Likbränningsföreningen (i dag Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen. Plats reserverades för en krematoriebyggnad på Stora Tuna kyrkogård vid utvidgningen 1936 men någon sådan kom aldrig att byggas. År 1955 uppförs istället en krematoriebyggnad på Norra griftegården. I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering. Sedan 1999 använder sig Stora Tuna församling av krematoriet i Falun.

Sista utvidgningen

Kyrkogårdens senaste utvidgning skedde år 1970-1973. Området ritades av arkitekt Harald Thafvelin och kom att innehålla både kist- och urngravar samt en minneslund. "Zickzacken", med sina rygghäckar i ett tajt zickzackmönster, kan nämnas särskilt och knyter därmed ihop det nya området med de gamla genom hög arkitektonisk kvalitet.

Efter en kyrkogårdsbesiktning 1963 beslutade sig kyrkorådet för att ta bort sandgravarna inom kvar L då deras oregelbundenhet ansågs ge kyrkogården ett oroligt intryck²³. Skötseln effektiviserades och synen på hur en välskött kyrkogård skulle se ut hade förändrats. Gräsyrtorna skulle kunna klippas på ett effektivt sätt och sandgravarna kom att bli ivägen. På flygbilder från 1975

23

Kyrkogårdsinspektion, 27 sept 1963. Stora Tuna kyrkoarkiv, Ula.

Ett flygfoto tagen mellan 1946 och 1970. Norra området är nyligen utvidgat och träden har inte hunnit växa upp. Östra området saknas fortfarande och arrendatorsbostaden och prästgårdens ekonomibyggnader står fortfarande på sina platser. Foto: Dalarnas museums bildsamling.

framgår fortfarande ett par sandgravars ljusa ytor inom kvarteret. Under 1980-1990-talen anläggs långa rabatter med perenna växter inom samtliga av kyrkogårdens allmänna varv. Upplevelsen av de allmänna varven kom därmed att väsentligt förändras till mycket mer lummiga miljöer. På fotografer från 1950-talets mitt framträder varven som relativt karga miljöer med sina mycket små gravvårdar i raka rader på en gräsad yta. Den frodiga växtligheten kan riskera att varvens träkors åldras betydligt snabbare genom tillförseln av fukt.

Kyrkogården växte inte i förväntad takt. Antalet kistgravar har genom åren minskat och andra gravsätt tillkommit. I mitten av 1990-talet revs därför en del av de asfalterade vägarna i det nya området upp och ytan återgick till att vara åker. Östra kyrkogården hade från början sju dammar. Längst i söder uppfördes en damm i form av en duva varifrån vattnet rinner vidare till en mindre damm. Norr om denna finns en rund damm kallad fågeldammen med en fontän, varifrån vattnet gick vidare ner i tre stycken rektangulära dammar. Med tiden ruttnade trämaterialiet i dammarna och anläggningen blev en säkerhetsrisk. Hela anläggningen var dessutom mycket svårjobbad med stora mängder slam på botten. Det var också mycket tidsödande att hålla området

Inom senare områden på Stora Tuna kyrkogård finns många gravvårdar med titlar knutna till industrinäringar i socknen, med övervikt på järnhantering. I grav nr 11 3551 ligger Verkmästare Erik Svedin. Att gravvården är i metall förstärker kopplingen mellan gravvård och socknens industrihistoriska arv.

Bredlåga gravvårdar på rad med stöd av en låg rygghäck i måbär, ett kyrkogårdsideal typiskt för modernismens kyrkogård. Stora Tuna fick det första området med den här karaktären vid utvidgningen 1946.

fritt från ogräs. I anslutning till att delar av området lades igen togs också den norra dammanläggningen bort efter samråd med Länsstyrelsen.

I anslutning till Minneslunden anlades 1996 ett minnesmonument för Estoniakatastrofens offer. Skulpturen Bruten våg ritades av Jörg Jeschke och stod färdig på tvåårsdagen av katastrofen.

Nytt gravkapell

Det gamla gravkapellet väster om kyrkan var trångt och kisthanteringen svårjobbade. Ett nytt gravkapell ritades därför av arkitekt Lars Olof Holmqvist 2010 och placerades där prästgårdens ekonomibyggnader och arrendatorsbostad tidigare varit belägna. Kapellet kunde ta emot 90 besökare och hade en neutral inredning för att tillgodose olika religionstillhörigheter eller livsåskådningar. I kapellet fanns också ett bisättningsrum med kylanläggning.

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med svagare gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar och begravningsplatser i dag anlägger askgravlundar eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser.

Benämningar på kyrkogårdens olika delar

Kyrkogårdens olika delar har fått namn efter människor som jobbat på kyrkogården, byar i närheten eller andra fenomen.

Namn:

Muren - Ligger intill en mur.

Nybergsrutan - Folke Nyberg arbetade på kyrkogården under många år och begravdes under 2002.

Surrutan - Den blötaste delen av kyrkogården.

Mittgången - Rätvinkligt gångsystem som löper i mitten av utvidgningen från 1946.

Kyrkan, Korset och Halvmånen - Del av den akritektioniska utformningen från 1946.

Frimärksrutan - Ett varv med väldigt många små gravvårdar.

Spanskan - Inom området ligger det kvarter som användes under spanska sjukan.

Prästgrinder - Ingången närmast prästgravarna.

Prästgravarna - Området där de flesta kyrkoherdar är begravda.

Kommunalrutan/Görans ruta - Kommunalhuset låg på andra sidan vägen innan Stora Tuna och Borlänge slogs ihop till Borlänge kommun. Kallas idag Görans ruta efter kyrkogårdsarbetaren Göran Sörslätt som begravdes 2019 efter att ha arbetat större delen av sitt liv på kyrkogården.

Lilla Adlinkrutan - Adlink hade sina lokaler på andra sidan vägen.

Tökrutan - En ruta som säsongsarbetarna ansåg tråkig att arbeta på.

Matsalen - Någon gång under 1980-talet skall en kyrkogårdsarbetare ha varit osams med övriga och valt att äta sin lunch ute på kyrkogården.

Buskåkersrutan och Hederutan - Fått namn efter intilliggande byar.

Konsumgången - På 1970-talet låg en konsumaffär på andra sidan Hede vägen.

Svenssongrinden - Grinden som ligger närmast Svenssongården som revs när Östra kyrkogården skulle byggas.

Bakgrunden till vissa namn har fallit i glömska i och med att nya generationer av kyrkogårdsarbetare börjar. Vilka som gett namn åt Blomkvistrutan och Bergfeldtgången är inte längre känt.

Ritning på utvidgning från 1970-73. Kartan visar ett mjukt naturligt utformat gångsystem och gravvårdar mot häcksystem i olika former. Borta är de långa raka rygghäckarna från modernismen. Karta: Stora Tuna kyrkoarkiv, ULA.

Ovan: Gravvårdarna inom urnområde Östra Zickzacken står mycket tätt och har samtliga en smal hög form. Häckarna utgörs av hagtorn.

Nedan: Vissa gravrader har istället för en rygghäck fått rabatter. Inom området förekommer rabatter med gullstav, flikrabarber, daggfunkia och xxx.

Ovan: Stora Tuna kyrkogård fotograferad längst ned mot Hedevägen.

Nedan: Kyrkogårdens olika etapper har alla gemensamt att de är uppbyggda med stora öppna gårdar med omgärningshäckar. Foto taget vid ingången till gård från utvidgningen 1926.

Ovan: Nybergsrutan, som fått sitt namn efter kyrkogårdsarbetare Folke Nyberg, till höger och den långa raka Mittgången.

Nedan: En del av den dammanläggning som anlades under 1970-talet och omdanades under 1990-talet.

Ovan: Området Muren har fått sitt namn efter den mur som löper längs med områdets västra sidan och tillkom som namn redan i och med utvidgningen 1946.

Nedan: Gravkapellet uppfördes 2010 i en stil som särskiljer sig från kyrkan utan att för den delen konkurrera med kyrkobyggnaden. Från sydöst smälter kyrkan och det nya gravkapellet nästan ihop.

Området Kyrkan fotograferat från "koret" mot "långhuset". Kyrkan var en del av den ursprungliga utformningen från utvidgningen 1946.

Frimärksrutan har fått sitt namn efter de många små gravvårdarna som står i tajta rader i dess mitt. Området planerades med en rygghäck på samma sätt som omkringliggande gårdar men häcken har försvunnit vid okänd tidpunkt. . Området planerades för familjegravar men gravplatserna i dess mitt kom att användas som allmänt varv.

Görans ruta inom kvarter I som är en del av utvidgningen från 1919 och ritades av Sigurd Lewerentz. Göran arbtade under större delen av sitt liv på Stora Tuna kyrkogård. Området kallades tidigare för Kommunalrutan efter kommunhuset på andra sidan vägen.

Terrassen hör till utvidgningen från 1946 och tog på ett naturligt sätt upp höjdskillnader i området. Kvarteret har kvar sin ursprungliga utformning med terrassering, häckar och liggande gravhällar.

KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Följande kapitel är en sammanfattning av kyrkogårdens och griftegårdens kulturhistoriska värden. Kapitlet omfattar även listor och kartor som anger vilka gravvårdar som har höga eller mycket höga kulturhistoriska värden.

Foto: oansenliga gravvårdar inom Lilla varvet från 1946.

KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Övergripande värden - Stora Tuna kyrkogård

Följande företeelser och egenskaper bedöms vara av kulturhistoriskt värde för kyrkogården som helhet:

- *Det strategiska läget:* Stora Tuna kyrkogård och kyrka är strategiskt belägen vid vattenvägarna och markerar ett sockencentrum, vilket är av mycket högt kulturhistoriskt värde. Det är avgörande att den kyrkliga bebyggelsen kring anläggningen hanteras varsamt och att eventuella nytilfskott infogas så att de underordnar sig platsens historiska betydelse som just sockencentrum. Jordbruksmarken runt kyrkan bör så långt det är möjligt fredas från ny bebyggelse.
- *Medeltida kyrkogård:* Kyrkogårdens medeltida delar, det vill säga kvarter K, närmast kyrkan, har mycket lång kontinuitet som begravningsplats. Andelen sandgravar är mycket hög och med sin mycket täta placering utgör de karaktären på södra sidan om kyrkan medan allmänna varv utgör karaktären på den norra.
- *Arkitektonisk utformning:* Kyrkogården har i mycket hög utsträckning utformats med arkitektonisk kvalitet, där Kyrkan, Muren, Lilla varvet, Terrassen och Zickzacken utmärker sig som rum i rummen på kyrkogården. Områdena har gravvårdar anpassade för respektive plats vilket stärker det kulturhistoriska värdet. Det är avgörande att nya vårdar inom respektive område utformas efter de specifika förutsättningar som gäller för varje del.
- *Grindstolpar, grindar och staket:* Kyrkogården försågs med nya ingångar under 1800-talets första hälft. De befintliga grindstolparna med tillhörande grindar i gjutjärn återspeglar industrisamhället och bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden. Staketet på under 1900-talet tillkomna områden har sedan anpassats efter befintliga staket.
- *Äldre benämningar på kyrkogårdens olika delar:* Kyrkogårdens olika delar har namn efter de naturliga försöksättningarna på platsen, efter kyrkogårdsarbetare eller byar i närheten. Vissa namn tillkom redan i arkitekternas ritningar vid respektive utvidgning och har tillsammans med övriga namn höga kulturhistoriska värden.
- På kyrkogården finns flera gravvårdar tillkomna innan 1920 som kan berätta om begravningskicket förändring under industrisamhällets första skede, då fler fick möjlighet att köpa en gravvård i bestän-

diga material, samt att kyrkogårdarna blev mer enhetliga nationellt. Gravvårdar tillkomna innan 1920, exempelvis i form av högsträckta gravvårdar med obelisk- eller bautastensform i granit eller diabas, är dessutom viktiga för båda anläggningarnas karaktär överlag, och bedöms som minst ha höga kulturhistoriska värden.

- På kyrkogården finns ett par områden med allmänna varvsstruktur med bevarade gravvårdar. Dessa återspeglar tillsammans med övriga gravvårdar äldre tiders gravskick och hur 1900-talets klassamhälle fortsatte även på kyrkogårdarna. Kvarvarande gravvårdar bedöms i regel ha höga kulturhistoriska värden.
- På kyrkogårdens äldsta delar finns en mycket hög andel sandgravar placerade mycket tätt. Dessa bedöms ha höga kulturhistoriska värden.
- På kyrkogården finns gravvårdar med yrkestitlar som har en nära anknytning till socknens historia, så som järnsvarvare och disponent. Titlar med tydlig anknytning till för socknen karaktäristiska yrken bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden.
- På kyrkogården finns enstaka gravvårdar i Islingbygranit, vilket är specifikt för bygden. Gravvårdar bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden. Gravvårdar i Islingbygranit övertas ofta av ny gravrättsinnehavare efter omslipning.

KÄLLOR

Otryckta källor

Dalarnas museum

Dalarnas museums bildsamling

AB Flygtrafiks bildsamling

Karl-Erik Forsslunds bildsamling

Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolags bildsamling

Landsarkivet i Uppsala (ULA),

Stora Tuna, o 1 b, k II a-b och k: Handlingar angående kyrkogård,
kartor och ritningar

Digitala källor

<https://www.lexikonettamanda.se/show.php?aid=23452>

Om sockenstugan - http://ortshistoria.se/kommunerna_1955/stora_tuna_landskommun

Om Stora Tuna station - www.banvakt.se, 19 oktober 2022.

Trädvårdsinventering Stora Tuna kyrkogård, Harald Kratchmer. 2020.

Kyrkogårdsinventering, Stora Tuna kyrkogård, Lisskulla Werkmäster, 1990.

Darphin, Jean-Paul, Stora Tuna kyrka, Västerås stift, 2005

Tryckta källor och litteratur

Ahlberg, Hakon, Dalarnas kyrkor i ord och bild, Kronvall information i
samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andréasson, Anna, Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv, Movium,
Alnarp, 2012

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), Kyrkogårdens gröna kulturarv,
movium-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering,
Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, Gravvårdar av gjutjärn, Bergslagens kon-
trakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016

Boëthius, Gerda (red.), Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium. Da-
larne. Bd 1:1-2, Leksands o Gagnefs tingslag, Falu domsagas norra tingslag.,
Stockholm, 1916

Båtefalk, Lars, Borlänge som handelscentrum: från Sveatorget till Kupolen,
Borlänge köpmannafören., Borlänge, 2003

Ekström, Sören, Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisa-

tion, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (skkf), Stockholm, 2007

Hedin, Lars-Håkan, Spår av det förflutna: Borlängebygdens historia under 5000 år, Nyvalls bokhandels förl., Borlänge, 1993

Hedin, Lars-Håkan, En tusenårig historia: bergsbruk i Borlänge-Falubygd, [Ny utg.], Björnen, Borlänge, 2001

Janson, Sven, Borlänges förvandling: tolvhundra firmor på 120 år Supplement, [Borlänge köpmannaförening], [Borlänge], 2016

Nolin, Catharina, »Kyrkogårdsestetik och ceremonier« i Bebyggelsehistorisk-tidskrift 2006:52 – Ceremoniella rum, Uppsala, 2007

Schönback, Hedvig, De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet, Stockholmia, Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2008, Stockholm, 2008

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, Den framtida krematorieverksamheten, 2017

Söderqvist, Lisbeth, Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar, Max Ström, Stockholm, 2001

Tunum: Tunabygdens hembygdsförenings årsskrift:

Hanspers, Oscar. *Buskåkers handel*. Tunum 1963

Hällsjö, K.E. *Domnarvets sågverk*. Tunum 1966

Barrling, Lars. *Stora Tuna kyrkas mark under 1600- och 1700-talen*. Tunum 1987

Landby, Gösta, Kolterjahn, Birgitta. *C Th Ericson*. Tunum 2001

Karlsson, Jimmy. *Anteckningar i skuggan av gravhällarna*. Tunum 2005

Okänd. *Kyrkogårds och gravar*. Tunum 2005

Kolterjahn, Birgitta. *Intervju med Britta Gladén*. Tunum 2005

Nyström, Sören. *Planteringsgillet*. Tunum 2011

Dahlstedt, Erik. *På kyrkogården*. Tunum 2012

Ericson, Sören. *Tingsgården*. Tunum 2017

www.dalarnasmuseum.se

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00